

IX. A véges alárendelő összetett mondatok története

Bacskai-Atkari, Julia

A jelen fejezet a véges beágyazott mellékmondatok szintaxisával foglalkozik, különös tekintettel a kötőszók és a vonatkozó névmások problematikájára. Mivel a mellékmondatok története elválaszthatatlan az alárendelő kötőszók – vagyis az e mellékmondatok C (mondatbevezető) fejében található grammatikai elemek – történetétől, a következőkben a mellékmondatok kialakulását és típusait az őket bevezető kötőszók szerint csoportosítva fogjuk tárgyalni. Az 1. rész a négy mai magyarban is létező alárendelő kötőszó (*hogy, ha, mint, mert*) kialakulását és változásait mutatja be; a 2. rész ezen kötőszók egymással, illetve más, a mellékmondatok bal perifériáján található szintaktikai fejekkel való kombinációit tárgyalja. Végül a 3. rész a vonatkozó mellékmondatokkal foglalkozik, vagyis az alárendelés azon típusával, amelyben a mellékmondatot nem – vagy tipikusan nem – fonológiai tartalommal rendelkező C (mondatbevezető) státussal rendelkező kötőszó, hanem a mellékmondatban mondatrészi szereppel is rendelkező vonatkozó névmás vezeti be.

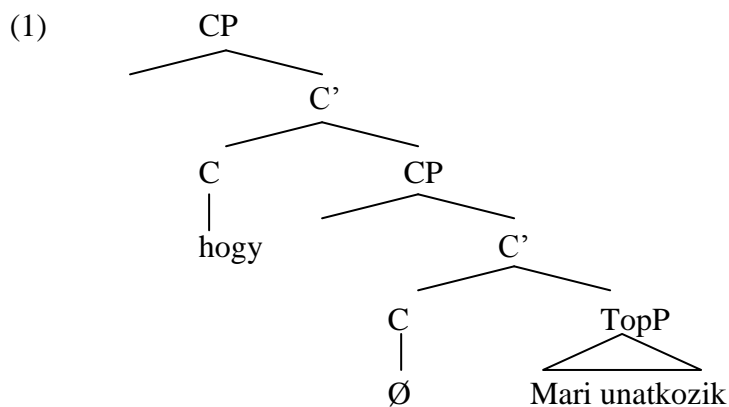
1. Az alárendelő kötőszók kialakulása és változásai

A mai magyarban négy olyan alárendelő kötőszó van, amely a generatív elmélet szerint mondatbevezető kategóriába (C fej) tartozik, ezek a *ha*, a *hogy*, a *mert* és a *mint*. Történetileg mindegyik a mellékmondat bal perifériájára mozgó névmási operátorokból alakult ki, amelyek a relatív ciklus – a továbbiakban tárgyalandó – mechanizmusának megfelelően mondatbevezetőként grammatikalizálódtak. A jelen fejezet a bal periféria felépítésének általános leírása után először a relatív ciklust, illetve a mondatbevezetők grammatikalizálódásának esetleges további lépéseit mutatja be, majd részletesen kitér a négy kérdéses mondatbevezetői fej történetére és funkcionális változásaira.

1.1. A bal periféria szerkezete

A generatív nyelvészetben egy tagmondat szerkezete két nagyobb részre osztható: egy thematikus rétegre, amely lényegében a VP-nek felel meg, és egy funkcionális rétegre, amelynek legfelső részét a CP alkotja. Az, hogy ezek rétegek, egyben azt is jelenti, hogy akár több azonos típusú pozíció is megjelenhet egyszerre, így egyetlen tagmondat több igét vagy mondatbevezetőt (C fejet) is tartalmazhat.

A CP réteg, vagyis a tagmondat bal perifériája, az a része a tagmondatoknak, ahol az alárendelő kötőszók és különböző vonatkozó névmási elemek megjelenhetnek, ugyanakkor a CP réteg a főmondatokban is jelen van, és meghatározza annak illokúciós erejét, azaz hogy például egy tagmondat kijelentő, kérdő stb. Rizzi (1997) alapján a bal periféria szerkezetileg két CP-t tartalmaz, az alábbi ábra szerint:

Míg a felső C fej egy másik CP-t vesz fel komplementumként, addig az alsó CP feje a tagmondat többi részét tartalmazza a komplementumpozícióban (itt: TopP, pl. *Mari unatkozik*). A beágyazott mellékmondatokat bevezető elemek egyik típusát a mondatbevezetők adják, amelyek lényegében az alárendelő kötőszóknak felelnek meg, ilyen például a *hogy* vagy a *ha*. Ezek vagy a felső vagy az alsó C fejben generálódnak: a magyar *hogy*, ahogy a fenti ábra is mutatja, felső C fej. Míg bizonyos nyelvekben egyszerre csak egy C fej van ténylegesen kitöltve mondatbevezetővel (pl. az olasz, ld. Rizzi 1997), addig más nyelvekben lehetséges két kötőszó együttes megjelenése (pl. a walesi, ld. Roberts 2005: 122).

Rizzi (1997) szerint azért van szükség két különálló C fejre, mert ezek eltérő funkcióval bírnak. Az alsó C fej felelős a tagmondat végességének kódolásáért, a felső C fejek pedig a tagmondat illokúciós erejét határozzák meg, tehát hogy egy tagmondat pl. kijelentő, kérdő, vonatkozó stb.

A mondatbevezetők mellett vonatkozó névmások is állhatnak a tagmondat élén: ezek szintaktikai tulajdonságaikat illetően eltérnek a mondatbevezetőktől. Egyrészt frázisméretű kiterjesztések, másrészt az általuk bevezetett tagmondaton belül mondatrészi szerepet is betöltenek. Pozíciójukat tekintve a CP specifikálójába mozognak (vö. Chomsky 1977: 87; Kennedy & Merchant 2000: 89–90). Hogy a mozgás melyik CP-be történik, azt az adott nyelv beállításai határozzák meg: mint a későbbiek során látni fogjuk, a magyar esetében ez egyértelműen az alsó [Spec; CP] pozíció.

1.2. A relatív ciklus

A relatív ciklus egy grammatikalizációs folyamat, amelynek során egy eredetileg – tipikusan determináns szerepű – névmási elem először vonatkozó (relatív) operátorra válik, később pedig ez a relatív operátor C fejként értelmeződik újra (Roberts–Roussou 2003: 119; van Gelderen 2009). Vagyis egy, a CP területre mozgó elem átértelmeződik egy olyan elemmé, amely ott generálódik – azaz fejjé.¹

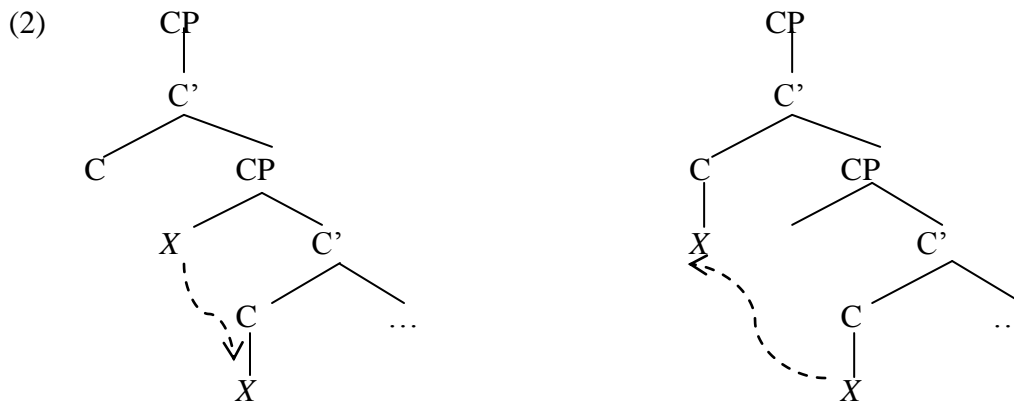
A CP-területen (is) megfigyelhető grammatikalizációs folyamatok másik fontos típusát az adja, amikor egy, az alsó C fejben generálódó, de a felső C fejbe már felmozgó elem a felső C fejként értelmeződik újra; a felső C fej vonzerejét az adja, hogy kanonikusan ez a fej felelős a tagmondat illokúciós erejéért (ld. Rizzi 1997).²

A két folyamatot sematikus az alábbi ábra foglalja össze:

---

¹ Érdemes megemlíteni, hogy a mondatbevezetők és az operátorok kategorikus szétválasztása a generatív szakirodalomban bevett (a magyar vonatkozásában ld. pl. Kenesei–Ortiz de Urbina 1994), de korántsem mindenki által elfogadott alapvetés; Kayne (2009, 2010a, 2010b) például amellel érvel, hogy a mondatbevezetők pusztán mutató/vonatkozó névmások. E helyt természetesen nem kívánjuk megvitatni az érveket és az ellenérveket, de számos ellenérv létezik, amelyek alapján indokolt a két kategória szétválasztása; ezen ellenérvek jelentős része egyébként történeti adatokon nyugszik, ld. pl. Franco (2012: 12–13). A jelen fejezetben tárgyalt magyar adatok figyelembe vétele mindenesetre további érveként szolgálhat a két kategória elkülönítésének szükségességére.

² Természetesen lehetséges az is, hogy egy elem nem generálódik valamelyik C pozícióban, hanem a tagmondat belsejéből mozog fel oda. Mivel ezek nem alárendelő kötőszói elemek, a jelen vizsgálat szempontjából ez a kérdéskör irreleváns.

Az eredetileg operátor-szerepet betöltő elem (X) először az alsó CP specifikálójában helyezkedik el, később ennek a CP-nek a fejeként értelmeződik újra; a második típusú újraértelmezés során pedig egy eredetileg alsó C fej a felső CP fejeként generálódik. A két folyamat nem jár szükségszerűen együtt, azonban a magyar alárendelő kötőszók esetében mindkettő megfigyelhető. Mindkét lépést a gazdaságossági elv váltja ki, amelyet két átfogó elvvel lehet leírni: ezek a fejpreferencia elve (Head Preference Principle = HPP) és a kései beillesztés elve (Late Merge Principle = LMP), ahogy van Gelderen (2004; 2009) leírja. Az előbbi kimondja, hogy a fejpozíció preferáltabb a frázisméretű kiterjesztésnél, ami egyenesen következik abból, hogy a beillesztés preferált a mozgatással szemben (ld. még Chomsky 1995) – ebből érthető a CP specifikálójába mozgó operátor C fejjé való változása. Az utóbbi elvből következik, hogy az új elemek szerkezetbe való beillesztése lehetőség szerint minél később történik, vagyis a struktúra lentől felfelé való generálása miatt minél fentebbi pozícióban – innen az alsó C fej pozícióval szemben a felső C fej preferenciája. Mindkét változás adatolható az angolban a *that* 'hogy' kötőszó esetében, ld. van Gelderen (2009).

A magyarban az általunk vizsgált négy alárendelő kötőszó mindegyike ezen a két változási folyamaton esett át, és ezzel összhangban mind a négy kötőszóról elmondható, hogy eredetileg névmások voltak, amelyeket a beszélők operátorokként kezdtek el használni (Juhász 1991: 479–481; 1992: 781, 783–785, 801; Haader 1991: 729–737; 1995: 510–677).

1.3. A *hogy* kötőszó és funkciói

A *hogy* kötőszó etimológiailag a *hogy* 'hogyan' jelentésű névmási operátorral rokon; a kettő közti funkcionális hasadás nagyrészt az ómagyar kor előttre tehető, ezért már a korai szövegekben is az addigra kialakult kötőszóval találkozunk. Ugyanakkor az ómagyar kor elejéről is adatolható az eredeti operátori funkció:

(3) furiscte musia! || etetý ýmletí. ug **hug** ana sciluttet. (KTSz)

Mivel a *hogy* viszonylag korán grammatikalizálódott (alsó) C fejként, felső C fejként való újraértelmezése is viszonylag korai volt: ennek megfelelően az ómagyar korban is már tipikusan felső C fejként generálódott, ritkábban alsó C fejként – ez utóbbi esetben pedig preferáltan felmozgott. (Ennek jelentőségét és további bizonyítékait a *hogy* kombinációkban való előfordulásai adják, amelyekkel a következő részben foglalkozunk.)

A *hogy* kötőszónak már az ómagyar korban is számos funkciója adatolható, ezek jelentős része megegyezik a mai magyarban ismert funkciókkal. A *hogy* egyrészt a véges tartalomkifejtő mellékmondatok kötőszava:

- (4) a. & felkèlè hog ɔhazaiaba mēnè ɔkèt menēvèl Moabitidisnɔ videkeɔl/ Mert hallotta vala **hog** vr tèkèntèttè volna ɔnèpèt & adot volna ɔnèkic ètkèkèt (BécsiK 1)
- b. Es èsmeg bèmene íolèad nap vtan Cafarnaūba / & m̄g hallottac **hog** a-hazban volna & sokan gɔlekezen^o egbè (MünchK 37rb)
- c. És ismét beméne Kafarnaumba néhány nap múlva. És hallván, **hogy** egy házban vagon, sokan gyúlének össze (Káldi, Mk 2,1–2,2)
- d. Később újra bement Kafarnaumba, és elterjedt a híre, **hogy** a házban van. Sokan összegyűltek, úgyhogy már az ajtóhoz sem fértek, és hirdette nekik az ígét. (Neovulgata, Mk 2,1–2,2)

Mint a (4a) és a (4b) is mutatja, a *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondat pusztá tartalomkifejtés esetén is állhatott feltételes módú ígével az ómagyarban, míg a középmagyarban már – a mai magyarhoz hasonlóan – kijelentő módú ígéhez társult. Az ígemódhasználatot azonban valójában nem a kötőszó, hanem a főmondatbeli ige határozta meg (illetve annak bizonyos tulajdonságai); ezzel a kérdéssel az ígemódokat tárgyaló fejezet foglalkozik. Fontos még megemlíteni, hogy a *hogy* ebben a funkciójában lényegében szabadon váltakozik egy fonológiaiailag üres mondatbevezetővel:

- (5) a. Es esmeg vg lot (**Ø**) micor vr zombaton vètemeñ altal menne & ɔ taneituañi iarattoc kezden^o gabona fɔt zaggatnioc (MünchK 37vb)
- b. És lón ismét, (**Ø**) midőn az Úr szombaton a vetéseken ment át, az ő tanítványai előre menván, búzafejeket kezdének szaggatni. (Káldi, Mk 2,23)

- c. Történt ismét, **hogy** amikor szombaton a vetések közt járt, tanítványai útközben tépdesni kezdték a kalászokat. (Neovulgata, Mk 2,23)

Másrészt a *hogy* bevezethetett beágyazott felszólító mondatokat is:

- (6) a. dawyd keńyerewk Istennek **hogy** az ew ellensegyt meg roncza (AporK 2)
 b. & kèzdec kèrni **hog** èltaoznec o videkecbol (MünchK 40ra)
 c. És kezdék kérni őt, **hogy** távozzék el határaikból (Káldi, Mk 5,17)

Az ómagyarban ebben a használatban is gyakori a feltételes módú igealakok használata, amint azt a (6b) mutatja, míg a középmagyarra már a mai kötőmódú alakok szerepeltetése a jellemző, ahogy a (6c)-ben is; természetesen az ómagyarban sem kizárólagos a feltételes mód szerepeltetése, így például a (6a) is kötőmódot használ. Ebben az esetben is elmondható, hogy a *hogy* helyett állhat fonológiailag üres mondatbevezető is:

- (7) a. nag zoual iuqltuèn monda / Mi ènnèkem & tenèked i^c (=Jézus) felseges istenn^e fia
 Onzollac tegedèt istèn^{rè} **hog** èngemèt nè geterrih (MünchK 39vb)
 b. és kiáltván nagy szóval, mondá: Mi közöm veled? Jézus, fölséges Istennek Fia!
 kényszerítlek téged az Istenre, (**Ø**) ne gyötörj engem. (Káldi, Mk 5,7)
 c. és nagy hangon kiáltotta: „Mi közöm hozzád, Jézus, a magasságbeli Isten Fia? Az Istenre kényszerítlek, (**Ø**) ne gyötörj engem!” (Neovulgata, Mk 5,7)

Harmadrészt, a *hogy* opcionálisan megjelenhet beágyazott kiegészítendő kérdésekben is a kérdő névmás mellett, mégpedig *hogy* + kérdő névmás konfigurációban:

- (8) a. valobizō on kōzōttōc az vtban vetōkōdtec vala **hog** ki o kōzōttōc nagob volna
 (MünchK 45rb)
 b. Haniad vessed meg **hog** mi vag mi votal es mye kel lenned (LobkK 118)

Természetesen a *hogy* ebben a funkciójában is – lévén, hogy opcionálisan jelenik meg a kérdőszó mellett – elhagyható (és elhagyható volt):

- (9) a. Es megtartac èz ígèt ònaloc egmassal kèrdezkeduē / **hog** mi volna micor halottaibol felkèlend (MünchK 44vb)

- b. És az igét magokban tarták, csak egymástól kérdeven, (**Ø**) mi az: mikor halottaiból föltámad. (Káldi, Mk 9,9)
- c. Ők a dolgot magukban is tartották, de egymás között arról tanakodtak, **hogy** mit jelent az: „amikor halottaiból feltámad”. (Neovulgata, Mk 9,10)

Negyedszer, a *hogy* már az ómagyar kor óta bevezet célhatározói mellékmondatokat:

- (10) a. Wimagguc uromc isten kegilmet ez lelic ert **hug** iorgossun w neki es kegiggen es bulsassa mend w bunet (HB)
- b. & monda azocnac Meññetec a-rokon falucba / & varosocba **hog** ot es p̄dical'l'ac mert arra iottèm (MünchK 37ra)
- c. És mondá nekik: Menjünk a közel való falukba és városokba, **hogy** ott is prédikáljak; mert azért jöttem. (Káldi, Mk 1,38)
- d. Es ég ven paradiómbol ki iquen. ada az k̄ouetnek ég k̄ouet, ki vala emberi zemnek hasonlatossagara, **hóg** vinneek o vroknak. (BodK 4r)

Ebben a mondat típusban a célhatározói értelmezést a *hogy* fej kódolja, és nem lehetséges a *hogy* kötőszót fonológiailag üres mondatbevezetővel kiváltani.

Ötödször, a *hogy* a következményes jelentésárnyalatú mellékmondatok kötőszava is; ezekben az esetekben a mellékmondat egy főmondatbeli fókusz kifejezéshez (DegP – *olyan* vagy *úgy*) kapcsolódik, amely utalószóként funkcionál:

- (11) a. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize **hug** turchucat mige zocoztia vola (HB)
- b. ug vigaziatoc mēden id̄obèn imadkozuan / **hog** méltac legètec èltauoztatnotoc mēd èzekèt mel'l'èc iquèndoc (MünchK 80va)
- c. & soka ḡolekezen^c egbè / ug **hog** sem a-hazba sem az aitohoz nē f̄ernèn^c (MünchK 37rb)
- d. És a mint hazamentek, ismét egybegyüle a sereg, úgy **hogy** csak kenyeret sem ehettek. (Káldi, Mk 3,20)
- e. Amint hazaértek, ismét olyan nagy tömeg gyűlt össze, **hogy** még kenyeret sem ehettek. (Neovulgata, Mk 3,20)

Érdeemes megemlíteni, hogy az *úgy* és a *hogy* egymásmellettsége e szekvencia újraértelmezését is magával vonta – ez akár már a (11c) és (11d) példa esetében is

feltételezhető –, így alakult ki a mai *úgyhogy* következtető mellérendelő kötőszó (D. Máta 2003b: 423; Rácz 1995: 699–702). Ugyanez nem mondható el az *olyan* esetében, mivel a fonológiai szerkezetben a mellékmondat rendszerint nem közvetlenül az *olyan* utalószó után jelenik meg, hanem – minimálisan – az *olyan* által módosított melléknév és/vagy főnév, adott esetben pedig – mint a (11a), (11b) és a (11e) példában – az ige is beékelődik az utalószó és a mellékmondat közé. Az *úgyhogy* kialakulása sok hasonlóságot mutat a vonatkozó névmások mai alakjának kialakulásával, melynek folyamatáról a jelen fejezet utolsó részében lesz szó.

A fentebb ismertetett öt funkció mellett a *hogy* kötőszónak egy további történetileg adathozható, de a mai magyarban már nem létező funkciója ismeretes, ez pedig a hasonlító mellékmondatok bevezetése – akár egyenlőség, akár egyenlőtlenség kifejezése esetén –, általában a *nem* elemmel együtt (ennek szerepéről ld. a 2.3. alfejezetben):

(12) Mert iob hog megfog'dosuā algukmég' vrat èlèuènèn **hog** nè mèghal'l'ōc & lègōc bozzosagba mēden tēstnèc (BécsiK 25)

Ebben a funkciójában a *hogy* meglehetősen kiterjedt használattal rendelkezett, és csak a középmagyar kor során szorította ki véglegesen a mai magyarban is használt *mint*.

Ezek tehát a *hogy* kötőszónak azok a funkciói, amelyek az ómagyar korban megvoltak; érdemes megjegyezni, hogy egy, a mai magyarban fontos funkció, a beágyazott eldöntendő kérdések bevezetése (a tagmondatban az *-e* partikula megléte mellett) csak későbből adathozható. Ennek a mondattípusnak a jellemző kötőszava – amennyiben nem fonológiailag üres – a *ha* kötőszó volt, még a Káldi-féle bibliafordításban is, ahogy azt a *ha* kötőszóval foglalkozó részben látni fogjuk. Ebben a funkciójában a *hogy* ismét szabadon váltakozik a fonológiailag üres mondatbevezetővel.

A funkcionális változások mellett még azt is mindenképpen szükséges hangsúlyozni, hogy a *hogy* kötőszó is gyakoribbá vált. Az alábbi táblázat egy mikrokörpuszon végzett vizsgálat eredményeit foglalja össze: Márk evangéliumának három fordítását vettük, a Münchener kódexet, Káldi György fordítását, valamint a Káldi-Neovulgata fordítást. Összesen 219 olyan szöveghelyet találtunk, ahol a három fordítás valamelyikében a *hogy* kötőszó önmagában szerepelt – tehát nem valamely kötőszói kombináció részeként vagy vonatkozó névmással együtt – szerepelt, és amely szöveghely mindhárom fordításban megvan. A *hogy* előfordulásait az alábbi táblázat mutatja:

1. táblázat

A *hogy* megoszlása

	Müncheni kódex (1466)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata (1997)
<i>hogy</i>	115	159	172

Mint látható, a *hogy* előfordulásainak száma – és ezzel együtt a gyakorisága – jelentősen és folyamatosan növekedett az ómagyar kortól fogva. Fontos megemlíteni, hogy ezzel párhuzamosan a kérdéses szöveghelyeken a *hogy* zéró alternánsának száma is megnőtt (vagyis ahol korábban valamilyen más szerkezet, tehát nem véges alárendelés szerepelt, ott a későbbi fordításokban a *hogy* mellett a zéró C fej is szerepelhet, és összességében ezeknek a száma is megnőtt):

2. táblázat

A fonológiailag üres mondatbevezető előfordulása

	Müncheni kódex (1466)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata (1997)
Ø ' <i>hogy</i> '	11	18	20

Érdeemes azt is figyelembe venni, hogy a Müncheni kódex valamint a Káldi-féle fordítás esetében milyen szerkezetek találhatóak azokon a szöveghelyeken, ahol a mai magyar fordításban a *hogy* szerepel (összesen tehát a Müncheni kódex esetében 57, a Káldi-féle fordítás esetében 13 szöveghelyről van szó). Természetesen sok esetben teljesen más mondatszerkesztéssel van dolgunk, amely nem tesz lehetővé szisztematikus összehasonlítást; ezeket leszámítva azonban van néhány olyan tipikus szintaktikai megoldás, amely rendszeresen a *hogy* kötőszós mondatok helyett szerepel:

3. táblázat

A *hogy* kötőszós mondatok helyett álló szerkezetek

	Müncheni kódex (1466)	Káldi fordítása (1626)
mellérendelés (és)	2	2
határozói igenév	5	2
főnévi igenév	16	10
<i>mert</i>	29	–
nominális szerkezet	10	6

Mint látható, a Müncheneri kódex esetében szignifikáns a *mert* használata a tartalomkifejtő mellékmondatok esetében; ez az ómagyar korban volt jellemző (Haader 2003: 506), későbbre már teljesen eltűnt. Ez egyébként összhangban van azzal, hogy a *hogy* általános (véges) alárendelő kötőszóvá vált, vagyis amennyiben nincs szükség valamilyen más illokúció kifejezésére, akkor a mellékmondat C feje a *hogy* (vagy annak zéró alternánsa); a *hogy* funkcionális kiterjesztésének további következményeit a kötőszó-kombinációkkal kapcsolatban is látni fogjuk.

A fenti táblázat arra is rávilágít, hogy a *hogy* kötőszós mellékmondatok helyett található szerkezetek jórészt valójában a (véges) mellékmondatos szerkesztés helyett állnak: mellérendelés, igeneves szerkesztés, valamint a tagmondatok jelentését tömörítő nominális szerkezetek: ezek gyakorisága már a középmagyar korra csökken. (Az igeneves szerkezetek és az alárendelő összetett mondatok viszonyáról vö. Haader 2001.) Ily módon tehát elmondható, hogy a *hogy* kötőszó gyakoriságának megnövekedése párhuzamos volt az alárendelő összetett mondatok gyakoriságának megnövekedésével.

1.4. A *ha* kötőszó és funkciói

A *ha* kötőszó etimológiailag rokon névmási operátora 'amikor' jelentéssel bírt; mivel a kettő közti funkcionális hasadás nagyrészt már az ómagyar kor előtt lezajlott, ez utóbbi funkció az ómagyarban is viszonylag ritka:

(13) fele mvnybe [le] **ha** tekunte [ek]essen tegud e[s] **ha** lata. ýste[n] || segnec [ne]we mia rolad ozun keppe[n] scola (KTSz) ('fel mennybe ha tekinte, ékesen téged is ha láta, istenségnek neve miá rólad azonképpen szóla')

A *ha* igen korán grammatikalizálódott (alsó) C fejként, felső C fejként való újraértelmezése is korai volt: ennek megfelelően az ómagyar korban már felső C fejként generálódott (Ezt a *ha* kombinációkban való előfordulásai is világosan mutatják, amelyekkel a következő részben foglalkozunk.)

A *ha* kötőszónak már az ómagyarban is megvolt a mai, feltételes mondatokat bevezető szerepe, amint azt a (14a)–(14c) példák mutatják, és természetesen ez a funkció a középmagyarra is megmaradt, ahogy a (14d) esetében is:

- (14) a. mert *ha* ýsten ev num uolna myu benne býnut lelhetneýnc. (KTSz)
 b. Ezenkeppen myes **ha** akaryvk megnyerny atya istennek aldomasaat tahat kevuessevkv azmy anyanknakzvz marianak tanalchaat (CornK 1v)
 c. Es **ha** te ioóg kèzed meggonozbeitand tegedèt / med èl ötet & vèsd èl tetollèd (MünchK 11va)
 d. És **ha** jobb kezèd megbotránkozttat téged, vágd el azt, és vesd el magadtól (Káldi, Mk 5,30)

Ezen felül azonban az ómagyar korban a *ha* a beágyazott eldöntendő kérdéseket is bevezette: ez a funkciója lényegében a középmagyarban is létezett, ekkor azonban már az *-e* partikula mellett. A mai magyarban ennek a mondat típusnak az opcionálisan megjelenő kötőszava a *hogy*, az *-e* partikula jelenléte pedig kötelező (ld. É. Kiss 2002: 239). A változási sort a következő példák illusztrálják:

- (15) a. Kèrdlec teged az elò istènrè hog mōgadm̄ng nèkõnc **ha** te vag x^c (=Krisztus) istènn^c fia (MünchK 33va)
 b. Kényszerítlek téged az élő Istenre, hogy mondd meg nekünk, **ha** te vagy-e Krisztus, az Isten Fia? (Káldi, Mk 26,63)
 c. Megesketlek téged az élő Istenre: mondd meg nekünk, te vagy-e a Krisztus, az Isten Fia? (Neovulgata, Mk 26,63)
 d. & a·vacnac kezèd foguan viue ötèd az vèan kuuõl Es õ zemèibè hagapuan õ kezeit reia vètuen kèrde ötèt **ha** mit latna (MünchK 44ra)
 e. És kezét fogván a vaknak, kivezeté őt a faluból, és annak szeméire pökvén, s kezeit rátévén kèrdé őt, **ha** lát-e valamit? (Káldi, Mk 8,23)
 f. Ő kézen fogta a vakot, kivezette a helységből, és a szemére köpve rátette a kezeit, aztán megkèrdezte tôle, **hogy** lát-e valamit. (Neovulgata, Mk 8,23)

Mint látható, a *ha* kötőszó ebben a minőségében eredetileg önmagában jelölte a tagmondat kérdő – [+wh] – illokúciós erejét, később azonban ennek fonológiaiailag is látható jelölőjévé az *-e* partikula vált, amely inherensen [+wh] jeggyel rendelkezik, és főmondati kérdésekben (gyakran a *nemde* mellett) már az ómagyar korban is megtalálható a [+wh] jegy szintaktikai jelölőjeként. Ily módon viszont már nem volt szükség arra, hogy egy [+wh] jeggyel jelölt mondatbevezető is külön jelölje a tagmondat illokúciós erejét: az alárendelés jelölésére az általános, a [±wh] jegy tekintetében alulspecifikált mondatbevezető pedig a *hogy*, illetve

annak zéró alternánsa (vö. É. Kiss 2002: 239), amint azt az előző alfejezetben láthattuk. Valójában tehát a (15b) és a (15c), illetve a (15e) és a (15f) közötti változás nem más, mint a *hogy* általánosan is megfigyelhető funkcionális kiterjesztése az alárendelés jelölésére.

1.5. A *mint* kötőszó – funkciói és alternánsai

A *mint* kötőszó etimológiailag rokon névmási operátora 'ahogy' jelentéssel bírt; a kettő közti funkcionális hasadás az ómagyar és részben a középmagyar korra tehető, ennek megfelelően mindkét funkció sokáig adatolható. Fontos még kiemelni, hogy a *mint* operátorként az egyenlőséget kifejező hasonlító szerkezetekben a *miként* és a *miképpen* operátorokkal versengett (ld. Haader 2003: 539), ez utóbbiak azonban nem grammatikalizálódtak C fejként. A *mint* – operátorként – már a korai szövegekben is megtalálható:

(16) Ez oz ýsten **mynt**^{evt} esmeríuc! (KTSz)

Mindez azt jelenti, hogy a *mint* az ómagyarban vagy operátorként az alsó CP specifikálójában található, vagy mondatbevezetőként az alsó C fejben: a felső C fejbe való felmozgása ebben a korszakban kezdődik meg, de még nem jelent grammatikalizálódást ebben a pozícióban. Ennek jelentősége elsősorban a kombinációk vonatkozásában érhető tetten: mint korábban már láttuk, a hasonlító mellékmondatok bevezető kötőszava eredetileg a *hogy* volt, a *mint* (és alternánsai) megjelenése ezekben a szerkezetekben csak egy alsóbb – operátori, majd alsó mondatbevezetői – pozícióban volt lehetséges. Ebből természetesen az is következik, hogy a *mint* mai mondatbevezetői funkciója az ómagyar és a középmagyar kor folyamán alakult ki egyrészt a *mint* felső C fejként való grammatikalizálódásával, másrészt a *hogy* kötőszónak a hasonlító szerkezetekből való eltűnésével. Ennek részletes ismertetése a következő alfejezetben kap helyet.

A *mint* kötőszó funkciója a hasonlító mellékmondatok bevezetése – akár egyenlőséget, akár egyenlőtleniséget kifejező hasonlításról van szó: a két típus közötti különbség elsősorban a főmondati fokos kifejezésen látszik (egyenlőség kifejezése esetén a melléknév vagy a fokos kifejezés funkcionális feje alapfokú, pl. *olyan magas, annyi*, egyenlőtleniség kifejezése esetén középfokú, pl. *magasabb, több*).

Az alábbi példákban a *mint* egyenlőséget kifejező hasonlításban szerepel, és ebben a korban még a *miként* (és a *miképpen*) is megjelenhet hasonló funkcióban:

- (17) a. Mēt istèn nem vgā fenègèt **mēt** èmber sem gerièztètèc haragra **mikèt** èmbèrnç fia
(BécsiK 27)
- b. εσ menden eresnek ollian lezen ionha ('szíve') **mīt** pauanak (MS)

A következő példákban pedig a *mint* egyenlőtlen hasonlításban szerepel:

- (18) a. Es parāçola hog a kèmencè hètzer inkab gerièztètènc **mēt** zokotvala gerièztètèni
(BécsiK 127)
- b. Iay azért ez fele embereknek, kik keues es kiseded génerøsegert, ø ziueket es minden kiuansagokat, ørøkkøl eégetembe køltik el, ez velagi eletert, aleýtuan hog ne legyen naéob ørøm, **mint** az ielen valo velagnak ø vigasaga (BodK 3r)

A *mint* esetében számottevő funkcionális változás nem figyelhető meg, valójában egy adott funkció grammatikalizálódásáról beszélhetünk.

1.6. A *mert* kötőszó – funkciói és alternánsai

A *mert* kötőszó etimológiailag rokon névmási operátora 'miért' jelentéssel bírt; a kettő közti funkcionális hasadás az ómagyar és részben a középmagyar korra tehető. Ennek megfelelően sokáig elmondható, hogy a *mert* és a *miért* lényegében szabad variánsok (vö. Haader 2003: 542–543), vagyis adott esetben a *mert* alak 'mert' és 'miért' jelentésben is szerepelhetett, és fordítva. Az alábbi korai adat is még az operátori funkciót mutatja:

- (19) Sydou || mynth thez turuentelen / || fyom **merth** hol byuntelen (ÓMS)

Mindebből következően a *mert* az ómagyarban vagy operátorként az alsó CP specifikálójában található, vagy mondatbevezetőként az alsó C fejben generálódik: a felső C fejbe való felmozgása ebben a korszakban kezdődik meg, de még ebben a pozícióban nem grammatikalizálódik. Ennek elsősorban a kombinációk vonatkozásában fog világossá válni a jelentősége, amelynek kérdésével a következő alfejezetben foglalkozunk.

A következő példák a *mert* kötőszói használatát mutatják, *mert* és *miért* alakban:

- (20) a. Halgassad vrā & irgalmazy **mert** irgalmas istèn vag & irgalmazih mvnèkønc mert bñhøtjønc te èløttèd (BécsiK 102)

- b. Es nem tudod ha iduezelz awağ karhozol, ez velagnak ġakorlatos alhatatlansagiert, kikhez ember ragazkodik az binnek miatta, **Mert** ġakorta az madar etket kereswen, tŕben esik, Awağ az hal aleytwan etket hasaba vonzya az horgot (BodK 1v)
- c. Bèzeluen azert kiral monda Danièlnèc Bizoñ a tv istèntec istènekneç istène & kiraloknac vra megìelentuen titkokat **miert** megñithata è titkot (BécsiK 124)
- d. ha meg nem halna az ember, de palczan iarna, tahat az ki meg itette, fizetneye meg az oruosnak az kŕlçeget, **miert** meg ġogeytotta (BodK 5r)

Az ómagyar korban még előfordult a *mert* a tartalomkifejtő mellékmondatok bevezető elemeként is, amint arra már a *hogy* kötőszóval foglalkozó részben utaltunk. Ez a funkció a középmagyar korban már nem él (vö. Haader 2003: 506). Tekintsük a következő példákat:

- (21) a. Kit legottan i^c [Istennek] ȝ scent zèllete miat megèsmèruē **mert** ig gondolnanac ȝ bènnèc mōda ȝ nèkic E mit gondoltoc tú züüètecbèn (MünchK 37rb)
- b. Jézus azonnal megértvén lelkében, **hogy** magokban úgy gondolkodnak, mondá nekik: Miért gondoljátok ezeket sziveitekben? (Káldi, Mk 2,8)

Mivel ez utóbbi funkciót leszámítva a *mert* használatában nem mutatkozik jelentős eltérés az ómagyar és a mai magyar között, elmondható, hogy a *mert* esetében sem kell jelentősebb funkcionális változással számolnunk.

2. Az összetett kötőszók kialakulása és funkcionális változásai

Ebben a fejezetben a fentebb ismertetett négy alárendelő kötőszó – a *hogy*, a *ha*, a *mint* és a *mert* – egymással, illetve más, a mellékmondat bal perifériáján található fejekkel való kombinációit tárgyaljuk. Elsőként a kombinációk kialakulásának általános mechanizmusait ismertetjük, kitérve a szintaktikai és a morfológiai kombinációk közti különbségre, illetve ennek jelentőségére. Ezután a négy magyar alárendelő kötőszó egymással való kombinációit vizsgáljuk meg, majd rátérünk a negatív (tagadó) elemekkel való kombinációkra, amely jelenség elsősorban a hasonlító szerkezetekben volt megfigyelhető. Végül, de nem utolsósorban, a többszörös kombinációk kérdésével is foglalkozunk.

2.1. Szintaktikai és morfológiai kombinációk

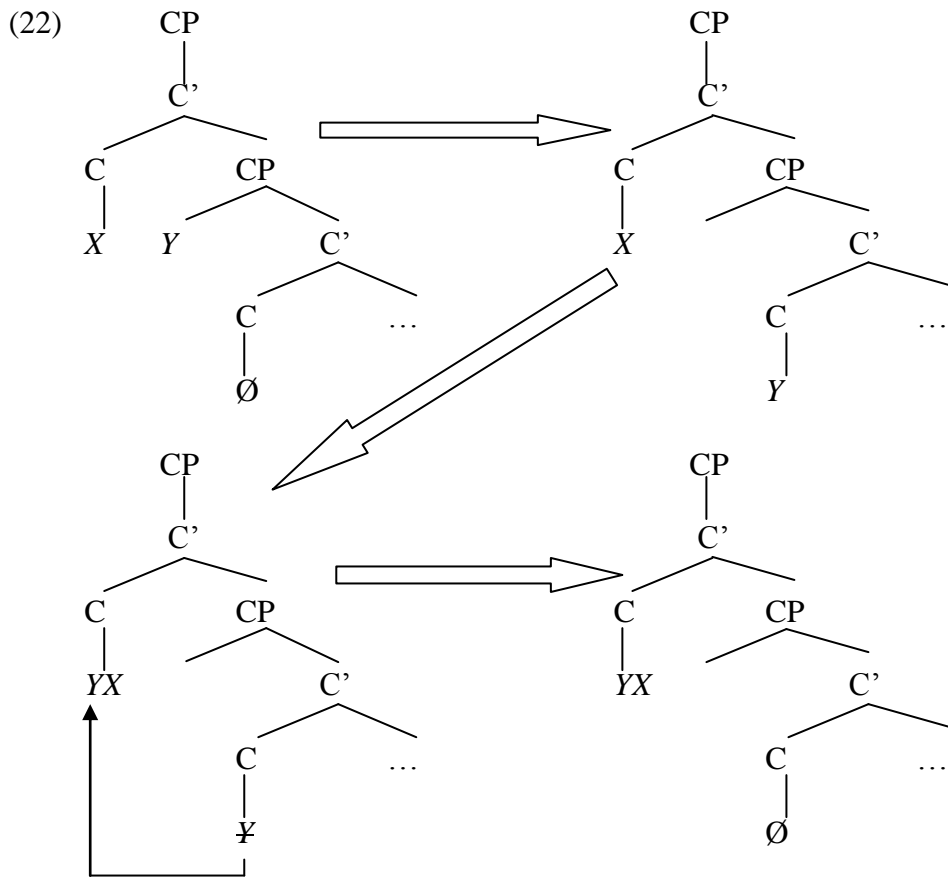
A magyar nyelv története során számos kötőszói kombinációval találkozunk, ezek egy része csak a korábbi nyelvallapotokban figyelhető meg (pl. *hahogy, hogyhamint*), míg mások a mai magyarban is léteznek (pl. *hogyha, minthogyha*). A kötőszói kombinációk fontos kérdése, hogy amennyiben két (vagy több) olyan elem kombinálódik, amely önállóan is képes kötőszóként funkcionálni, milyen grammatikai szinten ragadható meg az összetétel.

Itt két típust kell megkülönböztetnünk: a szintaktikai és a morfológiai kombinációkat. A szintaktikai kombinációk esetében a kombináció összetevői a szintaxisban külön elemekként (fejekként) generálódnak, és a kombináció vagy ezeknek a különálló elemeknek a fonológiai formában való egymásmellettségét jelenti, vagy a deriváció során adjunkcióval létrejövő összetett fejekről van szó. A morfológiai kombinációk esetében az egész komplexum egyetlen elemként (fejként) generálódik a szintaxisban, az összetétel tehát csupán morfológiai szempontból értelmezhető. A két típus azonban történetileg szoros összefüggésben van egymással: mint látni fogjuk, a morfológiai összetételek eredetileg szintaktikai összetételek grammatikalizációjával jöttek létre.

Mint az előző részben ismertettük, az egyes kötőszók nem egyszerre indultak el a grammatikalizáció útján, és ebből adódóan az ómagyar korban a rájuk jellemző pozíció is részben eltérő volt. Ez lehetővé tette akár azt, hogy egyszerre mindkét mondatbevezetői (C) fej fonológiai tartalommal rendelkező elemmel legyen kitöltve (ez más nyelvekben is megfigyelhető, ld. Roberts 2005; van Gelderen 2005), akár pedig azt, hogy a felső C fej mellett egy még operátorként generálódó későbbi kötőszó jelenjen meg. Ezekben az esetekben értelemszerűen szintaktikai kombinációkról beszélhetünk, és a fonológiai szerkezetben megjelenő sorrend tükrözi a kiinduló sorrendet.

Ugyanakkor, mint korábban már említettük, az alsó C fejben lévő kötőszók végső soron felső C fejkévé értelmeződtek át. Ez értelemszerűen azt jelentette, hogy az alsó C fejben generálódó kötőszók elkezdtek felmozogni a felső C fejbe, később pedig már eleve ott generálódtak. Amennyiben az alsó C fej akkor mozgott fel, amikor a felső C fejben már volt egy másik elem, akkor az alsó C fej balról adjungálódott a felsőhöz, ld. Kayne (1994) lineáris megfeleltetési axiómáját, illetve Baker (1985; 1988) tükörelvét. Később ezek a kombinációk grammatikalizálódtak, vagyis egyetlen – morfológiailag komplex – fejként generálódtak a felső C fejben.

A fent ismertetett négy fázist a következő ábra foglalja össze:

Mint látható, a morfológiai összetételt eredményező grammatikalizáció az eredeti sorrend tükörképét hozza létre, azonban mivel megjósolható szintaktikai derivációról van szó, a fonológiai formában XY és YX sorrendben megjelenő variánsok – legalábbis ami eredeti funkciójukat illeti – szabadon váltakoznak. Mint látni fogjuk, ez a magyar összetett kötőszók esetében (is) valóban így van.

2.2. Két alárendelő kötőszó kombinációi

Elsőként az olyan kombinációkat vizsgáljuk meg, ahol két alárendelő kötőszó kombinálódott egymással, ez jelenti ugyanis lényegében a kötőszói kombinációk alaptípusát: a további elemeket tartalmazó, illetve a többszörös kombinációk ugyanezeknek a működési mechanizmusoknak az alapján vezethetők le. Az alábbiakban először a kombinációk rendszerét tekintjük át, majd rátérünk az egyes kötőszópárok részletesebb ismertetésére.

2.2.1. A kombinációk rendszere és strukturális megjósolhatósága

A négy magyar alárendelő kötőszó egymással való kombinációit az alábbi táblázat foglalja össze:

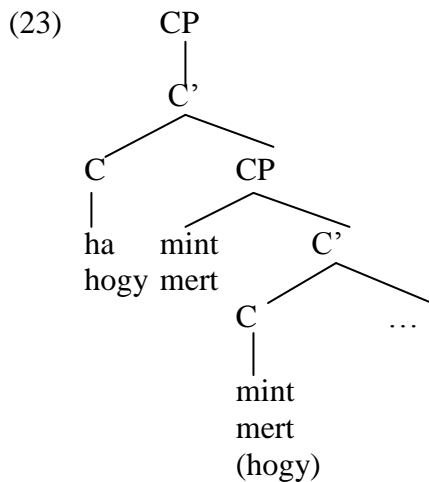
4. táblázat

A kötőszói kombinációk rendszere

	ha	hogy	mert	mint
ha	–	hahogy	–	hamint
hogy	hogyha	–	hogymert	hogymint
mert	–	merthogy	–	–
mint	mintha	minthogy	–	–

Mint látható, a kombinációk rendszere teljesen szimmetrikus: egyrészt, amennyiben egy kombináció létezett XY sorrendben, úgy az YX sorrend is megjelent, másrészt minden kombinációpár esetében fennáll, hogy a két sorrend közül csak az egyik maradt meg (a fenti táblázatban ezek szürke háttérrel vannak kiemelve), mégpedig az, amelyik morfológiai összetétellé alakult.

A rendszer mindemellett teljes mértékben következik abból, hogy az egyes egyszerű kötőszók mikor grammatikalizálódtak. Mint az előző részben már részletesen ismertettük, a grammatikalizáció nem egyidejűleg zajlott le a négy kötőszó esetében, amelyek ebből adódóan az ómagyar korban – és részben a középmagyarban is – eltérő pozíciót foglaltak el. Ezeket a tipikus pozíciókat az alábbi ábra szemlélteti:

Mint látható, a *ha* a felső C fejben generálódik, a *hogy* tipikusan a felső, ritkábban az alsó C fejben, a *mint* és a *mert* pedig vagy az alsó C fejben generálódik, vagy még operátorként az alsó CP specifikálójába mozog. Mindebből három fontos megállapítás következik.

Először is, amennyiben a mellékmondat bal periferiáján egyszerre két kötőszó jelenik meg, úgy ezek sorrendje megjósolható. Mivel a *ha* mindig felső C fej, az eredeti kombinációkban mindig az első tagként szerepel, így: *hahogy*, *hamint*. Hasonlóképpen, mivel a *mint* és a *mert* mindig alsó C fejek (vagy operátorok), az eredeti összetételekben mindig második tagként jelennek meg, így: *hogymert*, *hogymint*, *hamint*. Végül a *hogy* tipikusan felső C fejként értelemszerűen kombinálódhatott alsó C fejekkel és operátorokkal, így: *hogymert*, *hogymint*; mivel azonban megjelenhetett alsó C fejként is, lehetséges volt a *ha* kötőszóval való kombinációja is, így: *hahogy*.

Másodrészt, mivel az alsó fejek rendszerszerűen felmozogtak a felső C fejbe, az is megmagyarázható, hogy a fent említett négy, az alapsorrendet tükröző kötőszónak (*hahogy*, *hamint*, *hogymert*, *hogymint*) kialakult az ellentétes sorrendet mutató, de vele jelentésben eredetileg megegyező párja (*hogyha*, *mintha*, *merthogy*, *minthogy*) – ezt a jelenséget mutatja a 4. táblázat is.

Harmadrészt, amellett, hogy egy eredeti XY kombinációnak megjósolhatóan létrejött az YX sorrendű variánsa is, az is megjósolható, hogy a kettő közül az YX sorrendű marad meg: mivel az alsó C fejek idővel mind felső C fejékké grammatikalizálódtak, nem maradt olyan kötőszó, amely potenciálisan az alsó C fejben jelent volna meg. Ezt a predikciót is igazolják a történeti adatok, ahogy az a 4. táblázatból is látszik.

Még egy fontos kérdésre kell itt kitérnünk, ez pedig a *hogy* státusza a kérdéses kombinációkban. Mint láttuk, a *hogy* tipikusan felső C fej, és csak a *hahogy* esetében generálódott alsó C fejként (ennek további bizonyítékait a vonatkozó részben tárgyaljuk).

Mivel azonban a *hogy* felső C fejbe való felmozgása általánosságban véve (is) preferált volt, várható, hogy a felmozgás a *ha* kötőszóval való kombináció esetében is preferáltan megtörténjen, vagyis a *hogyha* megjelenése a többi, később teljes mértékben grammatikalizálódott komplex C fejhez képest várhatóan szignifikánsan korábbi.

Hogy ez valóban így volt, azt megerősíti a következő összehasonlító vizsgálat is, melynek során négy bibliafordításban néztük meg mind a négy evangélium szövegét: a Münchener-kódexben, a Jordánszky-kódexben, Káldi György fordításában, valamint a Káldi-Neovulgata fordításában. Ezekben a *hogyha*, a *mintha*, a *minthogy* és a *merthogy* előfordulásait kerestük meg; az eredményeket az alábbi táblázat foglalja össze:

5. táblázat

A grammatikalizálódott komplex kötőszók megoszlása

	Münchener kódex (1466)	Jordánszky- kódex (1516–1519)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata- fordítás (1997)
<i>hogyha</i>	9	8	9	–
<i>mintha</i>	–	1	3	7
<i>minthogy</i>	–	–	4	1
<i>merthogy</i>	–	1	–	–

Mint látható, a *hogyha* a várakozásoknak megfelelően jóval korábban adatolható nagy számban, mint a másik három kötőszó: egyedül erre vannak példák a Münchener kódexben, míg a többi kötőszó szignifikánsan később jelenik meg, néhány sporadikus adattal a Jordánszky-kódexben és jelentősebb számban az újabb fordításokban. Megjegyzendő, egyrészt, hogy a mai magyarban természetesen mind a négy kombináció létezik, és így az, hogy adott esetben nem szerepelnek a Neovulgata-fordításban, lényegében véletlenszerű. Másrészt természetesen, mint látni fogjuk, a másik három kötőszó is adatolható az ómagyarból már korábbról is, vagyis az 5. táblázatban tapasztalható hiányuk vagy kisszámú előfordulásuk kizárólag az adott szövegen végzett összehasonlító elemzés szempontjából értelmezendő.

Ami a mi szempontunkból a legfontosabb, az az, hogy a *hogyha* korai és gyakori megjelenése nem meglepő, tekintve, hogy a *hogy*, mint korábban bemutattuk, preferáltan felmozgott a *ha* kötőszóval való kombinációk esetében is, hiszen egyébként is preferáltan felső C fej volt; ebből logikusan következik, hogy a *hogyha* érzékelhetően korábban jelenik meg, mint a három másik kötőszó.

A következőkben röviden áttekintjük az egyes kombinációk fontosabb jellemzőit és funkciót.

2.2.2. A *hogymint* és a *minthogy*

Mint korábban már bővebben kifejtettük, a hasonlító mellékmondatokat eredetileg a *hogy* kötőszó vezette be; a *mint* az ómagyar kor során jelent meg, előbb operátorként, majd alsó C fejként, így jött létre a *hogymint* kombináció. Megjegyzendő, hogy a *hogy* mellett eredetileg a *nem* vagy a *sem* is szerepelt; ezzel a kérdéssel a következő részben behatóan foglalkozunk, ezért itt most mellőzzük annak a taglalását, hogy a negatív (tagadó) elem hogyan jelent meg a *hogy* és a *mint* kombinációiban.

Az alábbi példák a *hogymint* funkcióját illusztrálják: a (24a) esetében egyenlőtlenséget, a (24b) esetében egyenlőséget kifejező hasonlításban szerepel.

- (24) a. edesseget erze nagyoban **hogymint** annak elotte (LázK 71r)
b. mind anne bõsegos kõnhullatasoc mene a vizek nec sokassaghí sem volnanac en elõtem kellemetõsek / Auag foganatosoc **hog mint** akki zõnetlen a kereztfanac o keserûseget v testeben viseli (NagyszK 40–41)

A *mint* kötőszó felső C fejbe való felmozgásával létrejött a *minthogy* kötőszó, amely eredetileg szintén hasonlító kötőszó volt (egyenlőtlen hasonlításban):

- (25) a. semi nagob nem mondathatik: **mint hogh** legõn istenek ania (TihK 72r)
b. kynek egyeswleesere meltõbat nem gondolhata attya myndenhato wr ystennek bewlczesege **mynt hogy** ewnnen magat oly allatban enyeztene ees waltoztatna (ÉrsK 279r)
c. Byzonual my lehet ezneel chodaltosb allat **mynt hog** ember lenne isten es melyet az menyek megnem foghatnak hog az egy zvznek meheben be rekeztueen meg fogatneek (HorvK 1v)

Fontos megjegyezni, hogy a *minthogy* esetében létrejött egy magyarázó jelentés is (Haader 1995: 619); a mai magyarra ez a funkció maradt meg. Erre a funkcióra példa a (26c) – összehasonlítóképp érdemes megfigyelni, hogy az ómagyar fordítások a magyarázó funkció jelölésére más szerkezetet használnak:

- (26) a. Nap ke·felkèluē meghèuolèn^c / & **mert** nē vala gòkèrec m̄gazanac (MünchK 19rb)
- b. az nap ffele sylwen, meg fonyadanak, es **hog** gyökerók nem leen, ky azanak (JordK 393)
- c. De a nap melegében a hőség megütvén azokat, **minthogy** nem vala gyökerók, elszáradának. (Káldi, Mt 13,6)

Mivel a *minthogy* ezen újabb funkciójának kialakulása már az alárendelés és a mellérendelés, illetve a kettő közti határsáv kérdéséhez vezetne (vö. Kenesei 1992: 537–552), ezzel a kérdéssel itt bővebben nem foglalkozunk.

Ami a hasonlító szerkezetek szempontjából érdekes, az az, hogy a *hogy* és a *mint* együttes megjelenése – akár a negatív elemmel kombinálva, akár anélkül – tette lehetővé azt, hogy az eredeti hasonlító C fejet (*hogy*) fokozatosan felváltsa egy újabb (*mint*); erről részletesebben lásd a 2.3 részt.

2.2.3. A *hogymert* és a *merthogy*

Az okhatározói mellékmondatokat, mint azt az első részben bemutattuk, a *mert* kötőszó vezette be; azonban a bal periférián megjelenhetett a *hogy* kötőszó is, így létrehozva a *hogymert* kombinációt. Fontos megjegyezni, hogy a hasonlító szerkezetekben kialakult *hogymint* (és *minthogy*) kombinációkkal ellentétben az okhatározói alárendelésben az eredeti kötőszó nem a *hogy* volt, hanem a *hogy* éppenséggel újabban került be a szerkezetbe, és nem módosította annak jelentését; ugyanakkor ritkán, de előfordulhatott a *hogy* egyedüli okhatározói kötőszóként is, lásd például a (26b) példát.

Ez összhangban van azzal, hogy a *hogy* az ómagyar és a középmagyar kor során az alárendelés jelölésére szolgáló általános kötőszóvá vált; a *hogy* megjelenését a *mert* mellett ezen túlmenően az is motiválta, hogy a *mert* ekkor még nem grammatikalizálódott felső C fejjé (amely pozíció végső soron az alárendelés jelöléséért felelős). Mivel az ómagyar korban a *mert* és a *miért* funkcionális elkülönülése még nem ment végbe, ezekben a kombinációkban a *mert* értelemszerűen mind *mert*, mind pedig *miért* alakban szerepelhet.

Az alábbi három példa a *hogymert* okhatározói funkcióját illusztrálja: a (27a) és (27b) példában *mert*, a (27c) példában *miért* alak szerepel.

- (27) a. **Dehogy mert** zent ferenc ygen zeretiuala ewtett tyztasagert es alazatosagaert kyt valuala Monda neky (JókK 46)
- b. yn kab kyuanua X (= Jézus) cristusnak zemeremsegyt: ment ez vylagnac hyusagat es czalardsagos zepsegyt. **hogy mert** ewrewlnek uala bozzosagokrol. Es bankodnak uala tystessegekrewl Es el yarnak uala ez vylagot mya. mykeppen zaradnokok . es ydegenek . (JókK 20)
- c. De **hogy meyerth** dichewlth testbe wagyk en Nen syrhatok (AporK 158)

A *mert* kötőszó felső C fejbe való felmozgásával az ismert módon létrejött a *merthogy* kötőszó, amely ma is okhatározói funkcióval bír:

- (28) a. Mely bozzosagokat frater Bernald. byzon zent. nem czak engedelmet. de es vygasagost zenuediuala: **Mert hogy** bizonual uoltuolna cristusnak tekelletes tanoytuanya nepnek vlatatya es emberek zemerme (JókK 20–21)
- b. De azonkezbe az barátok bel yewuenek az aztalra: De **mer hogy** bodog ferencz zerzetteuala hogy ne varnak: mykoron legottan elnem yewuala etelnek ydeyen: mykoron allottuolna nemykeuesett czergete aytokewl (JókK 84)
- c. azért ekkeppen alcolmas lön helheztetni / Harmadhoz Mí erőttenc / **mert hog** meñorzagban mú közöttenc es isten közöt közben íarosnac tíztheet valya (NagyszK 275)

Mint várható, a *merthogy* – grammatikalizálódott C fejként – a mai magyarban is megtalálható, míg az eredeti sorrendet tükröző *hogymert* eltűnt.

2.2.4. A *hahogy* és a *hogyha*

A feltételes mellékmondatokat, mint azt korábban bemutattuk, a *ha* kötőszó vezette be, azonban ezekben a mondatokban is megjelenhetett a *hogy* kötőszó, mégpedig – mivel a *ha* kizárólag a felső C fejben generálódott – az alsó C fejben, a *hahogy* kombinációt eredményezve. Az okhatározói alárendeléshez hasonlóan egyrészt itt is elmondható, hogy a *hogy* az alárendelés jelölését szolgálta, és ennek megfelelően preferáltan felmozgott a felső C fejbe, mint azt a kötőszók rendszerének áttekintésénél láttuk. Másrészt, mivel a *hogy* ekkor még hasonló kötőszó is volt, a *ha* kötőszóval való kombinációja a feltételes alárendelés jelölésére is szolgálhatott.

Arra, hogy a *hahogy* tükrözi az eredeti (C + C) sorrendet, további bizonyítékot szolgáltat az, hogy a *ha* és a *hogy* között a tagmondat bal perifériáján megjelenhetett egy oda felmozgó összetevő is:

(29) **Ha** késen **hogy** el nyugot az nap, hamar esőt váry (Cis G3)

Mint látható, a *ha* és a *hogy* egy tagmondat bal perifériáján szerepel, ugyanakkor megjelenhet közöttük a *késen* 'későn' határozó is.³ Ez a fajta szerkesztés meglehetősen ritka, aminek az oka, hogy a magyarban a bal perifériára mozgó topikok és fókuszok tipikusan nem a két C fej közé, hanem a C-tartomány alatti pozícióba mozognak. Ami a mi szempontunkból lényeges, az az, hogy a (29) típusú szerkezet csak akkor jöhet létre, ha a *ha* és a *hogy* különböző C fejekben található.

Az alábbi két példa – a (29) mellett – a *hahogy* feltételes mellékmondatot bevezető funkcióját illusztrálja:

- (30) a. Az én jó istenem, **ha hogy** sok ellenség, reám fegyverkezék, tölök megmente
(Balassi: Ének 32)
- b. **Ha hogy** az ő keserves kin-szenvedését gyakor emlékezettel szivedben forgatod
(Csúzi: Síp 105)

Mint korábban már kifejtettük, a *hogy* ezekben a szerkezetekben preferáltan felmozgott, így hozva létre a mai magyarban is megtalálható *hogyha* kötőszót:

- (31) a. Ew kedig nagi bekesegel es vig orchual elmegien vala. **hogiha** ingen nem hallanaya az bozzusag teteleket (VirgK 41r)
- b. Es az lattatic ennekom / **hóg ha** az paradícomnac génerúseses edes lakodalmaban lakoznam (NagyszK 118)
- c. gondolya vala ewnenbēne ezt **hogiha** ew hozya menne zerzetes rwhaba hogi – el futhna ew elewle : azert ew Rwhayat meg valtoztatvan eltezek igen io Rwhakban es lo hatra felilwen Jewe az varosba (PéldK 15–16)

---

³ Amennyiben a (29)-as példában a *ha* és a *hogy* két különböző bal periférián lenne, úgy az első tagmondatban (*ha késen*) mindenképpen meg kellene jelennie (fonológiailag láthatóan) a múlt idejű kopulának. Mivel ez nem áll fenn, a *ha késen* nem tekinthető önálló tagmondatnak, és éppen ezért a *ha* és a *hogy* egy bal periférián található.

A (31a) és (31b) példa a *hogyha* feltételes hasonlításban való használatát mutatja. Fontos megjegyezni, hogy a *hogyha* a mai magyarban csak feltételes kötőszóként él, feltételes hasonlítást már értelemszerűen nem vezet be, ugyanis a *hogy* ezen funkciója is teljesen kiveszett.

2.2.5. A *hamint* és a *mintha*

A feltételes hasonlítás lényegében két mellékmondat-típus kereszteződése, és ennek megfelelően tipikusan a két típust egyébként bevezető alárendelő kötőszó áll az élén. A magyarban a feltételeességet a *ha*, a hasonlítást korábban – mint láttuk – a *hogy*, később a *mint* képviselte. A felső C fejből helyet foglaló *ha* mellett megjelenő *mint* eredményezte a *hamint* kombinációt.

A kombinációt az alábbi példák illusztrálják:

- (32) a. de **ha mynt** čak el aluttak volna lelkogeth istennek meg adaak (SándK 14v)
b. **ha mynt** az meennyey eedes elederre yarywlt vona ol eremesth es vygan meenth (ÉrdyK 282a)
c. wr isten az ew zent eerdemeenek myatta kyket **ha mynt** előwe newezghetneenk . nehez volna chak halgathnya ees (ÉrdyK 495a)

A már ismert mechanizmusok következtében a *mint* felmozgásával létrejött a *mintha* feltételes hasonlító kötőszó is:

- (33) a. kí menenec zocasoc zerent, **mint ha** az imadsagra mēnenec (GuaryK 113–114)
b. aloythwan **mynt ha** az egheez zyghet yngadozna (ÉrdyK 314b)
c. es lelek zent x̄p̄inat (=Krisztinát). **mint ha** az fer̄ođob̄ol iणे ky (KrisztL 19v)

A *mintha* funkciójában nem következett be változás, a mai magyarban is a feltételes hasonlítás kötőszava.

2.3. A tagadó elemek szerepe a hasonlító szerkezetekben

Ebben az alfejezetben az egyenlőtlenséget kifejező hasonlító szerkezetekben megjelenő tagadó elemek szerepével, valamint strukturális jellemzőivel foglalkozunk, rámutatva arra, hogy ezek a szintaktikai fejek ugyanazon strukturális elvek alapján vettek részt a bal perifériális kombinációkban, mint a C fejek, és ennek megfelelően a többszörös kombinációk is ezzel analóg módon írhatók le. Elsőként kitérünk a *nem* és a *sem* státuszára és különbségeire, majd bemutatjuk ezeknek a hasonlító szerkezetekben betöltött szerepét a *hogynem* és a *hogyse* kombinációk kapcsán. Ezután kitérünk a *mint* fejet is tartalmazó *hogynemmint* és *hogysemmint* kombinációkra, végül pedig a *mintsemhogy* létrejöttének feltételeire, a kombináció fennmaradásának megjósolhatóságára.

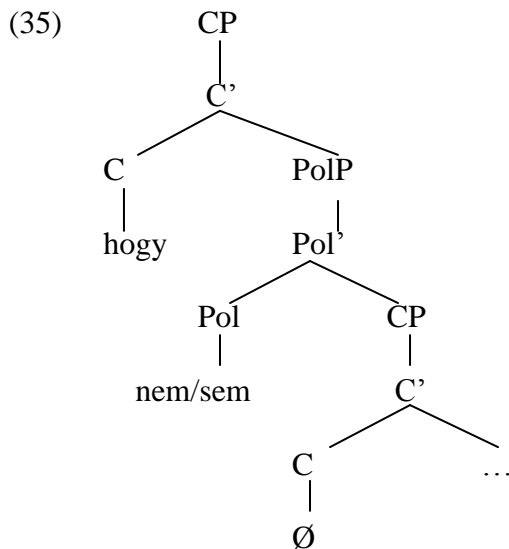
2.3.1. A *nem* és a *sem*

A hasonlító szerkezetek eredeti kötőszava a *hogy* volt, és ehhez az egyenlőtlenséget kifejező szerkezetek esetében egy negatív elem – tipikusan a *nem*, ritkábban a *sem* – is társult. Tekintsük a következő példát:

(34) Mert iob hog megfog'dosuā algukmég' vrat èlèuènèn **hog** nè mèghal'l'òc & lègõc
bozzosagba mēden tēstnèc (BécsiK 25)

Mint látható, a *hogy* kötőszót a *nem* tagadó elem követi, a szerkezet azonban valójában nem tagadást fejez ki, így a *nem* szerkezetileg nem lehet egy valódi NegP szintaktikai feje. Az ilyen és ehhez hasonló, látszólag tagadó elemeknek a hasonlító szerkezetekben valójában a polaritáshoz van köze: a hasonlító mellékmondat negatív polaritású, és így egyes nyelvekben egy negatív polaritású fej jelenléte kötelező lehet (éppen erre példa az ómagyar), míg más nyelvekben opcionális (pl. az olasz, vö. Salvi–Vanelli 2004: 283–285). Megint más nyelvekben pedig a negatív polaritás elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a hasonlító mellékmondatokban engedélyezett a negatív polaritású elemek jelenléte (pl. az angol, vö. Seuren 1973: 532–537; a nyelvek közötti eltérésekről ld. még Bácskai–Atkári 2011).

A mi szempontunkból mindez azért lényeges, mert ily módon a *nem* és a *sem* a szintaxisban nem Neg fejek, hanem a polaritásért felelős PolP fejei (vö. Homer 2011); ez a projekció az alábbi ábra szerint a két C fej között helyezkedik el:

Bár a *nem* és a *sem* szintaktikai pozíciója megegyezik, egy fontos különbségre fel kell hívni a figyelmet: a *nem* (ebben a minőségében) klitikum, míg a *sem* nem az. Ennek elsősorban a kombinációk tekintetében volt szerepe, amint azt a következőkben látni fogjuk.

2.3.2. A *hogynem* és a *hogysem*

Mivel a *nem* és a *sem* a hasonlító szerkezetekben (egyenlőtlenség kifejezése esetén) a *hogy* mellett jelent meg, természetesen létrejöttek a *hogynem* és a *hogysem* kombinációk. A *hogynem* szerepel az alábbi példákban (de ld. még a (34)-es példát is):

- (36) a. mert emberi elme, mindenkoron kezebb az gonozra, **hog' nem** az iora (BodK 2r)
 b. Zōnēkīng te meltatlākodatod m̄v èllēnōc mēt iob hog èlèuènèn zolgallonc Nabuhodonozor nag kiralnac & alazkoggonc te nēkēd **hog nē** meghaluāc m̄v vèzèdelmōcbèn m̄vnmagonc m̄v zolgalatōknac karat zènuèggüc (BécsiK 14)

Ezekben az esetekben tehát egy felső C fej (*hogy*) és egy Pol fej (*nem* vagy *sem*) együtteséről van szó.

Mint említettük, a *nem* ezekben a szerkezetekben klitikum, míg a *sem* nem az. Ennek két fontos következménye van. Egyrészt a *nem* klitikumként tapadt az előtte álló *hogy* kötőszóra, és így a két elem fonológiai hasonlással összeolvadt *honnem* alakká. Ez a változás megfigyelhető a Münchener kódex és a Jordánszky-kódex között is: ahol az előbbiben még *hogynem* szerepel, ott az utóbbiban mindenhol *honnem* (*mint*) alakot találunk. Ezt illusztrálja a következő példapár is:

- (37) a. Hog ha te iog zéméd meggonozbeitand tegedet ved ki ötèt & vesd èl tetòllèd / mert iob tenèked hog eg èluèzien te tagid kòzzòl / **hog nē** mend te tèsted èrèztèssec pokolba (MünchK 11rb–11va)
- b. Ha azert te yob zómòd meg tantoroyth teeghedet, vayth ky hewtet, es vesd el thwled, mert yncab yllyk teneked hoǵ el vezyen egik tagod, **honnem** te tellyes tested vettesseg pokorra (JordK 367)

A *sem* esetében nem figyelhető meg ilyen összeolvadás, mivel nem klitikum. A másik fontos különbség viszont az, hogy a *sem* fejként fel tudott mozogni a felső C fejből található *hogy* mellé, ily módon létrehozva a *hogysem* inverz párját, a mai magyarban is meglévő *semhogy* formájában. Mivel a *nem* klitikumként az előtte álló elemhez tapadt, a C fejből való felmozgatása nem volt lehetséges, ekkor ugyanis balról adjungálódott volna; éppen ezért a *hogynem* kötőszónak nem alakult ki inverz sorrendet tükröző párja.⁴

2.3.3. A *hogynem* mint és a *hogysem* mint

Ahogy korábban már bemutattuk, a hasonlító szerkezetekben idővel megjelent a *mint*, előbb operátorként, majd alsó C fejként. Mivel a *hogy* – illetve egyenlőtlenség kifejezése esetén a *hogynem* és a *hogysem* – továbbra is jelen volt a szerkezetben, ez a *hogynem* mint és a *hogysem* mint kombinációk létrejöttéhez vezetett. Tekintsük a következő példákat:

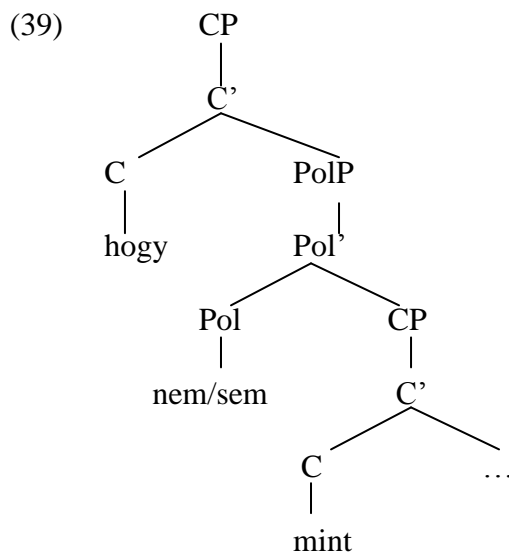
- (38) a. S mit haznal zegeéneknek oztani es zegēne lēni, ha naualas lelek keuelb lezen kazdaksagot meg vtuuā: **hog nem mīt** volt ötet bíruan (BirkK 1a)
- b. Te igyekezeted az isteny zolgalatban jnkab legen arra hog az zent irasnak igy ebevl lelky ertelmet vegy es aytatossagnak keuansagat **hog nem mynt** vduarlokeppen eneklesnek mogyat tegyed (HorvK 138v–139r)
- c. mert mastan kòzelben vagyon a” my Idwesseegw̃nk **honnem mynt** eleeb hyttók (ÉrdyK 3b)
- d. az mentól alsobykban is tòb angyal uāgon **honnem mynth** az napnak feneben (SándK 1v)

⁴ Értelemszerűen a *nemhogy*, bár felépítését tekintve a *hogynem* inverz párjának tűnhet, nem sorolható ide, hiszen sohasem szerepelt hasonlító kötőszóként, és így a két alakulat független egymástól.

- e. merth ferencz wram (ezth en pedeglen sem yreghsegbewl sem bozzwsag[bol] nem yrom) thewbzer wacharalth az warban az kyalne azz[ony] leanywal, Borbara azzannal, **hogh sem mynth** warasban az wrak kezewth (Lev 139)

Mint látható, a (38a)-ban és a (38b)-ben a *hogynemmint* összeolvadás nélkül szerepel, míg a (38c) és a (38d) egyaránt *honnemmint* alakban tartalmazza a kérdéses kötőszót; a (38e) pedig a *hogysemmint* példája.

A *hogynemmint* és a *hogysemmint* kombinációkhoz egyaránt a következő a szerkezet rendelhető (azt az esetet véve, hogy a *mint* már C fej – természetesen a *mint* kezdetben még lehetett operátor is):

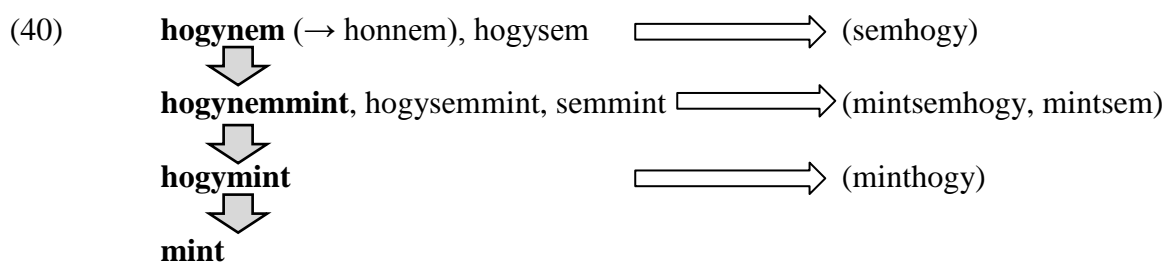

Ebben az esetben tehát három fej van a bal periférián: két C fej, és a kettő között a Pol fej.

Érdeemes megemlíteni, hogy a *hogy* fokozatos kiszorulása a hasonlító szerkezetekből eredményezhette a *semmint* kialakulását is; ez meglehetősen ritka, de lényegét tekintve beilleszkedik a kötőszói kombinációk rendszerébe. Értelemszerűen a *nem* ebben az esetben sem mutat a *sem*-hez hasonló viselkedést, hiszen klitikumként nem tudott volna anélkül megállni a szerkezetben, hogy az előtte levő fonológiai tartalommal rendelkező elemhez tapadjon.

Visszatérve a *mint* megjelenésének kérdéséhez, a *hogymint* (és a *minthogy*) kapcsán már említettük, hogy az ilyen kombinációk, amelyekben tehát a korábbi és a későbbi mondatbevezető egyaránt jelen van, kiemelkedően fontos szerepet játszottak abban, hogy a *hogy* fokozatosan kiszorult a hasonlító szerkezetekből, és a *mint* át tudta venni a funkcióját: erre nem kerülhetett volna sor, ha a *mint* egyáltalán nem is tud megjelenni ezekben a

mellékmondatokban. Az egyenlőtlenséget kifejező hasonlító mellékmondatok kötőszói állományának változása lényegében a következőképpen írható le:

A változási folyamat két fő aspektusa ily módon egyrészt a *mint* megjelenéséhez, másrészt a tagadó elem eltűnéséhez köthető. Természetesen az egyes fázisok nem élesen különültek el egymástól, így jelentős átfedésekkel kell számolni mind az ómagyar, mind a (korai) középmagyar korban, ami többek között abban tükröződik, hogy a különböző formák egy ideig egyszerre jelennek meg a szövegekben. Ezt mutatja a következő táblázat is, amely az egyes szövegekben található, egyenlőtlenséget kifejező hasonlító mellékmondatok bevezető elemeit számszerűsíti:

6. táblázat

Néhány adat az ómagyar korpuszból

Kódex	<i>hogynem</i>	<i>hogynem mint</i>	<i>mint</i>
Jókai	3	4	4
Bécsi	15	–	1
Birk	2	2	–
Weszprémi	–	7	–
Gömöry	–	1	–
Sándor	3	2	1
Pozsonyi	3	1	–
Bod	4	–	2
Székelyudvarhelyi	–	3	–

A fenti táblázat természetesen nem fedi le az összes ómagyar adatot, vagyis vannak még más szövegek, amelyek tartalmazhatnak ilyen fajtájú hasonlító mellékmondatot, míg voltak olyan szövegek, amelyekben egy példa sem volt található. Azonban ami most valójában fontos, az nem annyira az egyes típusokba tartozó előfordulások száma, hanem ezeknek a relatív eloszlása. Mint említettük, a legelső típus a *hogynem* volt, amelyet a *hogynemmint* követett, és csak a legutolsó fázisban szerepel kizárólag a *mint*. Nyilvánvaló, hogy bár az egyes szerkezetek diakrón fejlődése így írható le, ezeknek a tényleges előfordulása nem tükrözi szigorúan az egyes szerkezetek között megállapítható történeti sorrendet. Például a legkorábbi szöveg, a Jókai-kódex, mindhárom típust nagyjából azonos arányban tartalmazza, míg a Bécsi kódex szinte kizárólag a legkorábbi *hogynem* formát használja. Másrészt olyan kései példák is, mint a Bod-kódex, még elég nagy arányban tartalmazzák a *hogynem* típust, annak ellenére, hogy a *mint*-et használó szerkezetre is található bennük példa.

Jól látható viszont a változás az alábbi összehasonlító vizsgálatban, amelynek során a már korábban is használt négy evangéliumfordítást vetettük össze: itt adott szövegmenyiségen belül megközelítőleg azonos számú hasonlító szerkezettel lehet számolni; megjegyzendő, hogy a legjelentősebb eltéréseket az okozza, hogy a hasonlítás standardértékét (amihez hasonlítottunk) nem csak mellékmondatokkal lehet kifejezni. A mellékmondatok esetében viszont a következőket látjuk:

7. táblázat

A hasonlító kötőszók megoszlása

	Müncheni kódex (1466)	Jordánszky-kódex (1516–1519)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata-fordítás (1997)
<i>hogynem</i>	34	20	–	–
<i>hogynemmint</i>	–	11	–	–
<i>mint</i>	–	4	23	20

Az adatok világosan mutatják, hogy amíg a Müncheni kódexben a hasonlító mellékmondatokat (egyenlőtlenség kifejezése esetén) a *hogynem* vezette be, addig a kép már a Jordánszky-kódex esetében is jóval változatosabb: a *hogynem* száma itt már szignifikánsan lecsökkent a *hogynemmint* javára, és a pusztán *mint* használata is lehetséges volt. Ezzel szemben a Káldi-fordítás és a Neovulgata-fordítás esetében már csak a *mint* szerepel – ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a *hogynemmint* (és a *hogysenmint*) a középmagyar korban még lehetséges volt.

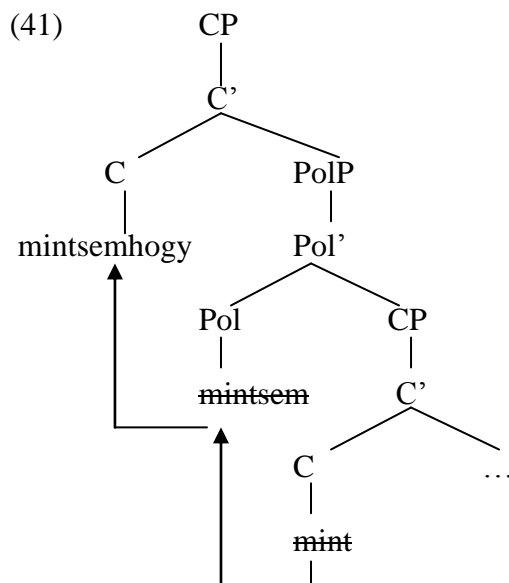
Megjegyzendő továbbá, hogy sem a *hogynem*, sem a *hogynemmint* nem tulajdonítható latin hatás eredményének: az összes fenti szöveghelyen a latin a *quam* 'mint' kötőszót tartalmazza, vagyis amikor a hasonlító szerkezetekben megfigyelhető változásokról beszélünk, akkor mindenképpen szigorúan a magyar nyelv belső folyamatairól van szó.

A másik számunkra kulcsfontosságú tény az, hogy a C + C kombinációk mellett – analóg módon – C + Pol + C kombinációk is létrejöhetnek.

2.3.4. A *mintsem*hogya

Az előző részben ismertetett elemzés alapján várható, hogy a *hogynemmint* esetében nem jön létre inverz sorrend (hiszen a *nem* klitikum), a *hogysémmint* esetében azonban igen. Ez valóban igaz, ráadásul a *mintsem*hogya (amely a mai magyarban is létező kötőszó) derivációja pontosan azokkal a mechanizmusokkal írható le, mint a grammatikalizálódott, morfológiailag komplex kötőszóké.

A *mintsem*hogya alakulatot létrehozó fejmozgatásokat az alábbi ábra mutatja:

Valójában tehát a C + Pol + C fejek grammatikalizációja nem tér el a C + C kombinációk esetében ismertetett folyamattól: az alsó C fejben található *mint* felmozog a Pol fejbe, és balról adjungálódik a *sem* fejhez, így hozva létre a *mintsem* alakot; második lépésben ez a komplex fej mozog fel a felső C fejbe, és balról adjungálódik a *hogya* mondatbevezetőhöz, ezzel a *mintsemhogya* alakot hozva létre. Természetesen idővel a *mintsemhogya* is a felső C fejben generálódó kötőszóként grammatikalizálódott.

Az alábbi példa a *mintsem*hogya (egyenlőtlenséget kifejező) hasonlító használatát mutatja:

- (42) Két óra hosszáig is eltart neki, de **mintsem**hogya három hatost adjon a borbélynak, inkább félnapig is elbortválkozik. (Gárdonyi Géza 1905, p. 68)

Amennyiben a kiinduló szerkezet csak a *sem* és a *mint* elemeket tartalmazta, úgy a *mintsem* kötőszó jött létre.

Mindezekből következően megállapítható, hogy a két alárendelő kötőszó szintaktikai és morfológiai kombinációról mondottak az olyan esetekben is érvényesek, ahol a két C fej közé (melyeknek egyike lehetett fonológiailag üres is) egy tagadó elemet tartalmazó PolP ékelődik be: az egyes fejek felmozgása és az így létrejövő fejek grammatikalizációja prediktálható, ahogy az *is*, *hogy* az egyes kombinációpárok közül mindig az marad meg, amelyik a felső C fejben grammatikalizálódott.

2.4. Többszörös kombinációk

Mint láttuk, két C fej kombinációja mellett az *is* lehetséges volt, hogy egy tagadó elem is részt vegyen a kötőszói kombinációban. Ebben a részben azt a kérdést járjuk körül, hogy amennyiben egy adott kombináció – legalábbis morfológiailag – három alárendelő kötőszói elemet tartalmaz, ez szintaktikailag hogyan elemezhető, hiszen csak két mondatbevezetői C fej található a bal periférián (ennek okait a fejezet első részében ismertettük), tehát három szintaktikailag külön generált fejnek biztosan nincsen elegendő pozíció. Elsőként az ilyen kombinációk létrejöttének feltételeit vizsgáljuk meg, majd bemutatjuk a *hogyamint* és a *minthogyha* kialakulását, egyben rámutatva arra is, hogy ezek is beilleszkednek a fent ismertetett rendszerbe.

2.4.1. A grammatikalizáció szerepe

Mivel a (morfológiailag) komplex kötőszók idővel a felső C fejben grammatikalizálódtak, ezáltal üresen hagyva az alsó C fejet, felmerül a kérdés, hogy az ilyen felső C fejek mellett nem jelenhetett-e meg egy újabb, fonológiai tartalommal rendelkező alsó C fej. Ennek természetesen az a feltétele, hogy a komplex C fej viszonylag korán grammatikalizálódjon, különben – mivel idővel mindegyik alárendelő kötőszó a felső C fejben generálódott – nincs olyan kötőszó, amelyik meg tudna jelenni az alsó C fejben.

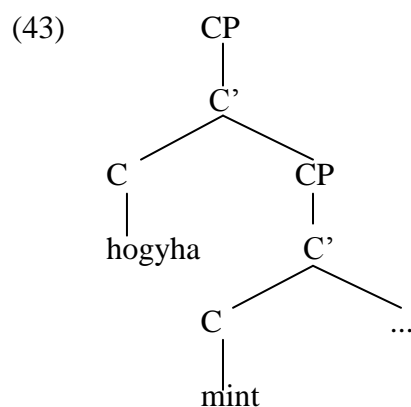

Mint azt részletesen kifejtettük, a legkorábban grammatikalizálódott komplex C fej a *hogya* volt, a *hogy* preferált felmozgása miatt. Ebből következően a predikció az, hogy amennyiben a komplex C fej + egyszerű C fej felépítésű kombinációk létrejöttek, úgy azok mindenekelőtt a *hogya* komplex kötőszót tartalmazták.

2.4.2. A *hogyamint* és a *minthogyha*

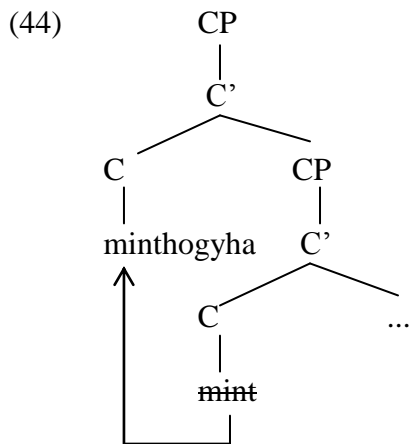
Ez a predikció lényegében beigazolódik: ahogy D. Máta (2003b: 424) rámutat, az ómagyarban és a középmagyarban létezett a *hogyamint* kombináció; ennek inverz párja, a *minthogyha* pedig a mai magyarban is lehetséges kötőszó. Értelemszerűen mindkettő a feltételes hasonlítás kötőszava.

A *hogyamint* szerkezetét a következő ábra mutatja:

A szokványos C + C kombinációkhoz hasonlóan ebben az esetben is két különálló C fej van a szerkezetben: a felső a *hogya*, az alsó pedig a *mint*. Az, hogy a felső C fej önmagában véve komplex, pusztán morfológiai kérdés, nem pedig szintaktikai deriváció eredménye. Ilyen értelemben a *hogyamint* nem különbözik a korábban megismert C + C kombinációktól.

A *minthogyha* derivációja szintén a már ismert fejmozgatással történik:

A *minthogyha* mondatbevezető úgy jött létre, hogy az alsó C fejben lévő *mint* felmozgott, és balról adjungálódott a felső C fejben lévő *hogya* kötőszóhoz – ugyanúgy tehát, ahogy azt a két egyszerű C fejet tartalmazó kombinációk esetében láttuk. Természetesen idővel a *minthogyha* is felső C fejként grammatikalizálódott.

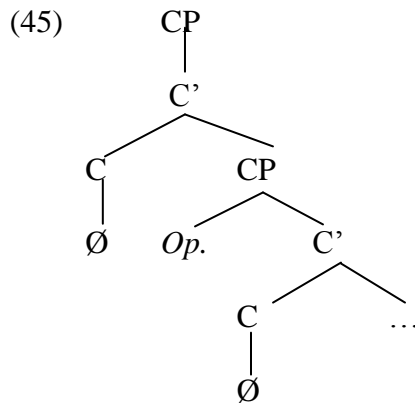
3. A vonatkozó mellékmondatok

A fejezet utolsó részében a vonatkozó mellékmondatok történetével foglalkozunk. Az alárendelésnek ebben a típusában a mellékmondatot bevezető, fonológiai tartalommal rendelkező elem tipikusan nem C fej, hanem operátor státusú vonatkozó névmás, amely kettős funkcióval bír: egyrészt tehát bevezeti a vonatkozó mellékmondatot, másrészt a mellékmondaton belül – argumentumként vagy adjunktumként – mondatrészi szerepet is betölt.

Elsőként a vonatkozó névmások pozícióját vizsgáljuk meg, majd rátérünk a főmondati névmási elem (utalószó) szerepére, illetve ennek a szerepnek az esetleges változásaira. Ezután a vonatkozó névmások morfológiai szerkezetében bekövetkezett változások szintaktikai vetületével foglalkozunk, végül pedig bemutatjuk azokat az eseteket, amikor a vonatkozó névmások mellett valamilyen alárendelő kötőszó is megjelent a mellékmondat bal periferiáján.

3.1. A vonatkozó névmások pozíciója

Mint korábban már szó volt róla, a vonatkozó névmások operátorként az alsó CP specifikálójába mozognak (vö. É. Kiss 2002. 243–244; Kántor 2008); ez a pozíció megegyezik az alárendelő kötőszók eredeti pozíciójával, hiszen amíg ezek az elemek szintén operátorok voltak, addig ugyanebbe a pozícióba mozogtak fel:

Vonatkozó névmások már a legkorábbi szövegekből is adathatók:

(46) Es uimagguc || szent peter urot. **kinec** odut hotolm ovdonia. es ketnie (HB)

Mivel a vonatkozó névmásnak a mellékmondaton belül mondatrészi szerepe van, a vonatkozó névmási állomány meglehetősen változatos; fontos azonban megjegyezni, hogy az ómagyar kor elején még nem különültek el fonológiailag a vonatkozó névmások a kérdő névmásoktól, vagyis például egy *ki* alak mögött kérdő és vonatkozó névmás egyaránt állhat (értelemszerűen ekkor a mondat szerkezettől függően dönthető el, melyikről van szó).

Szintén érdemes megjegyezni, hogy a mai használattól eltérően a *ki* és a *mi* (valamint ezek ragozott alakjai) közötti distinkció sem volt teljesen éles: míg a mai magyarban a *ki* [+élő], a *mi* pedig [–élő] (többnyire főmondatbeli) antecedenshez járul, addig az ómagyarban a *ki* [–élő] antecedens esetén is grammatikus volt. Az alábbi példában az első vonatkozó névmás (*kiknek*) antecedense [+élő], a másodiké (*ki*) viszont [–élő]:

- (47) Vrā istèn ne tekozlad èl te testamētomodat se vegèd èl te irgalmassagodat mv tǝllonc Abrachamert te zèrètǝdert & Isaakert te zolgardert & Isfłert te scèntedert **kiknç** bèzèllettèl fogaduan hog megsokaseitanad ǝ magzattokat mikent meñnèc çillagit & mikent a fǝuènt **ki** vagon tèngernèc partan (BécsiK 129)

Természetesen [–élő] referens esetén a *mi*, illetve a *mely* (megfelelő raggal ellátott) alakja is előfordul:

- (48) a. Aggad nèkic vram **mit** ac nèkic Ag nèkic mehèt fiaknalkul & meg azo èmlǝkèt (BécsiK 193–194)
- b. Valobizǝ keđ ha te řphecíadat ígaznac alaitad ne èssekĩng te zèmedèd & a hiruadağ **me'l** te orcadat mègfoğlalta tauozíèc el te tǝllèd (BécsiK 20–21)

A vonatkozó névmás a mellékmondatban nemcsak argumentum lehet, hanem adjunktum is, így számos határozói funkció elképzelhető; a (49a)–(49c)-ben a *hol*, *holott*, *hova* és *honnan* helyhatározói vonatkozó névmások szerepelnek, míg a (49d) és (49e) példa a *mikor* és a *mikoron* időhatározói vonatkozó névmásokat mutatja:

- (49) a. Azert lakozol en orzagomba, **hol** vagon zomorusag, minden vigasag nekǝl, **holott** vagon ehseg, minden etek nekǝl (BodK 12v)
- b. Fordeitassec èl te haragǝd mv tǝllonc mert kèuèsèn hagattattǝc mèg a nèmzètèc kǝzǝt **houa** mükèt èlhimtèttèl (BécsiK 100)
- c. Mondam hoğ elǝzer az ǝrdǝg leselkedik ember vtan, Ez velagnak eleteben, kilǝn kilǝn keserteteknek miatta. hoğ ǝtet meg gǝzhesse, es meñorzagba fel ne erezze, **honnan** ǝ esett ala dehoğ ǝtet karhoztassa, es pokolra viğ, **holott** ǝrǝkkǝl ǝrǝkke ǝ vele kinzattassek (BodK 8v)
- d. mèt es èz èztèndǝc èlǝt **mikor** èltauoztakuolna az vtbol mèllèt istèn azoknac adotuala hog abban iarnanac·viadalnac miatta ki irtatanac soc nèmzètèctǝl·& soc ǝkǝzǝlǝc fǝgsagba vitèttètèc a nē ǝfǝldebè (BécsiK 19)
- e. Ezen keppen ember, ez velagban aleyt'a igazan viselnie eletet, ez velagi marhat kereswen, de **mikoron** halalara iut, akkoron latt'a, hoğ nem keresett maganak eletet, de halalt (BodK 1v)

Fontos megemlíteni, hogy az ómagyarban a vonatkozó névmások – a kérdő névmással azonos, előtag nélküli formájukon túlmenően – lehettek *vala-* előtagúak is (vö. Haader 2003; lásd még Bende-Farkas Ágnes fejezetét ebben a kötetben):

- (50) a. **Valaky** ez alaayrth ymadgokath harmyc napyg ayetatoson mondandya. zentsegos kenyanak vronk Iesus kristusnak tyztosseere: ees bodog zyz marianak o anyyanak tyztossegere: **Valamyt** meeltooth keerend. ketseegnekwl meg nyery (CzechK 104)
- b. Es mēdēnēc kožot **valamēl** kiral zēmēynč kēllētēndic az orzag’lon Vastiert (BécsiK 51)
- c. nemde gyakarta mondam te neked :| hogy engemett kysertuen **valahol** yarz Mongyad ennekem ha valamyt latandaz engedelmesegek myatta (JókK 45)

Ez a típus később eltűnt a magyar nyelvből. Azonban, mint a következőkben látni fogjuk, az ómagyar kor során alakult ki a vonatkozó névmások mai, *a-* előtagú formája.

Mielőtt erre rátérnénk, még egy fontos kérdést szükséges tisztázni. Amint azt a (45)-ös ábra is mutatja, a vonatkozó névmások éppen úgy az alsó CP specifikálójába mozogtak, mint eredetileg a mai alárendelő kötőszók is, azonban míg az utóbbiak C fejként grammatikalizálódtak, ez nem mondható el a mai vonatkozó névmásokról. Ez egyszerűen megmagyarázható: a (mai) vonatkozó névmások esetében nem beszélhetünk a jegyek elvesztéséről. A C fejékké grammatikalizálódó operátoroknak például a személyre és számra utaló jegyeiket el kellett veszíteniük (ha egyáltalán rendelkeznek ilyenekkel), ez azonban semmiképpen sem igaz a vonatkozó névmásokra; másképpen fogalmazva: azok az operátorok tudnak C fejjé grammatikalizálódni, amelyek vagy a megfelelő jegyek elvesztésével eredeti szintaktikai vagy szemantikai szerepüket is elveszítik, vagy eleve nem rendelkeznek olyan jegyekkel, amelyek kizárnák a C fejként való értelmezhetőségüket. Ez más nyelvek esetében is megfigyelhető jelenség, akár a mai nyelvben is (az angolra vonatkozóan ld. Comrie 1999: 88, illetve Brook 2011, a németre vonatkozóan ld. Bayer–Brandner 2008).

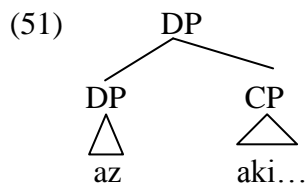
A jegyek elvesztését Hancock–Bever (2009: 305) a kései beillesztés elve (Late Merge Principle) melléktermékeként írja le, amikor is egy olyan szó, amely eredetileg tematikus szerepet kapott a mondatban, tematikus szerep nélküli puszta „szintaktikai” szóvá (tehát tulajdonképpen funkcionális fejjé) válik. Pontosán ez a változás nem történt meg a vonatkozó névmások esetében, és éppen ezért nem grammatikalizálódtak C fejékké; mivel ez általános szintaktikai elvek alapján leírható és prediktálható, a magyar vonatkozó névmások

viselkedése éppúgy nem tekinthető kivételesnek, mint a mai alárendelő kötőszók egykori grammatikalizálódása.

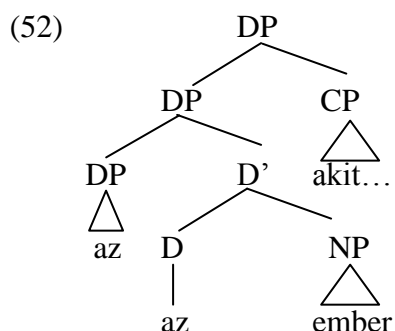
3.2. A főmondatbeli névmási elem szerepe

Mint ismeretes, a korlátozó vonatkozó mellékmondatok egy főmondatbeli névmási elemhez kapcsolódnak: ez a névmás lehet fonológiai tartalommal rendelkező vagy üres, és állhat önmagában vagy egy lexikális NP-t tartalmazó DP részeként.⁵ Ennek a főmondatbeli névmási utalószónak az a szerepe, hogy a vonatkozó mellékmondatnak a főmondatban betöltött helyét jelölje: egyrészt argumentumként vagy adjunktumként felveszi a megfelelő esetragokat, másrészt pozíciójával jelöli a mellékmondat információszerkezeti szerepét (pl. topik, fókusz), vö. É. Kiss (2002: 244).

Az alábbi ábra a vonatkozó mellékmondatnak a főmondatbeli utalószóhoz való adjungálódását mutatja:

Amennyiben az utalószó valamilyen lexikális NP-t tartalmazó DP-hez kapcsolódik, úgy É. Kiss (2002: 246) alapján a következő a szerkezetet:

⁵ Fontos megjegyezni, hogy e helyt csak a vonatkozó mellékmondatoknak a fentebb körülírt típusával foglalkozunk, így nem kerítünk sort a nemkorlátozó vonatkozó mellékmondatok tárgyalására; másrészt azt a kérdést sem áll módunkban bővebben megvizsgálni, hogy a mellékmondat a lineáris szerkezetben végül hol helyezkedik el az utalószóhoz képest. Ennek oka az, hogy a jelen fejezet elsősorban a mellékmondatok bal perifériáján található elemek történeti változására koncentrál: mint látni fogjuk, a vonatkozó névmásokat érintő változások a fent ismertetett konfigurációban indultak el, és bár természetesen később más vonatkozó mellékmondatban is megjelentek, ez további strukturális változásokat nem vont magával.

Mint látható, az utóbbi esetben az utalószó és a vonatkozó mellékmondat a lineáris szerkezetben nem szomszédosak, és hasonlóan nincs a fonológiai szerkezetben megjelenő egymás mellettség abban az esetben sem, amikor nincs fonológiai tartalommal rendelkező utalószó. Mindez azért lényeges, mert az olyan esetekben viszont, mint a (51), az utalószó és a vonatkozó névmás elvileg szerepelhet egymás mellett (*az, aki*); ennek, mint a következő részben látni fogjuk, a vonatkozó névmások történetében fontos szerep jutott.

Mielőtt erre rátérnénk, fontos még kiemelni, hogy bár a szintaktikai deriváció során az olyan esetekben, mint az (51), az utalószó és a vonatkozó névmás szomszédosak, a végleges szerkezetben ez korántsem feltétlenül van így: a mellékmondat jellemzően extrapozíció alá esik, az utalószó viszont szintaktikai szerepet tölt be a mondat bal periferiáján. Vagyis, míg a mellékmondat számára a preferált pozíció a jobb periféria, addig az utalószó éppen a bal periferián jelenik meg.

Érdemes ugyanakkor azt is figyelembe venni, hogy mindez az ómagyar kor elején nem feltétlenül volt így: mivel például a fókusz sem mozgott kötelezően fel a bal periferiára, a főmondatbeli utalószó is gyakran a főmondat végén maradt, így megtartva szomszédosságát a mellékmondatbeli vonatkozó névmással. Ez kulcsfontosságú a vonatkozó névmások mai, *a*-előtagú alakjainak kialakulását illetően.

Természetesen az ómagyarban is előfordult az utalószó vonatkozásában mindhárom lehetőség, azaz üres utalószó, mint az (53a)-ban, fonológiai tartalommal rendelkező, önmagában álló utalószó, mint az (53b)-ben, valamint fonológiai tartalommal rendelkező, valamilyen lexikális NP-t is tartalmazó DP-hez kapcsolódó utalószó, mint az (53c)-ben:

- (53) a. Minden $\emptyset$ mi ez velagon vágon, awağ hoğ testi kiuansag. azaz, paraznasag. awağ zemnek kiuansaga, azaz. feswenseg, awwag eletnek keulsege. (BodK 2r)
- b. Mert mikeppen az hideg lelq korsagbeli ember mindenkoron hideg vizet kiuan innya, ki igen art nekye, ezen keppen a binnel meg doğletett test, **azt** kiuanña mendenha, mi a leleknek art (BodK 5v)
- c. Bodog **az ember**, ki ez velagon el tauoztatta ez ruhat (BodK 13r)

A fenti példákban a vonatkozó névmás fonológiai alakját tekintve még nem különül el a kérdő névmástól; a következőkben annak a kérdésével foglalkozunk, hogyan alakultak ki a mai vonatkozó névmások.

3.3. A morfológiai változások szintaktikai vetülete

Az előző részben már utaltunk rá, hogy a vonatkozó névmások mai alakjának létrejöttében elsősorban az olyan konfigurációknak volt meghatározó szerepe, ahol a főmondatbeli utalószó és a mellékmondatbeli vonatkozó névmás egymás mellett maradt a fonológiai szerkezetben. Tekintsük a következő példát:

(54) Nag' bolondsag embernek zeretnye **azt**, **kinek** miatta néri az orok gyloseget, **azt** vallania. **kinek** miatta, el hagga az orok bodogsagot, **azt** koutnie. **ki** vizen az orok kinra. (BodK 2v)

Mint látható, három vonatkozó mellékmondat, és ezekhez három különböző utalószó szerepel a fenti mondatban: azonban míg az első esetben a fókusz szerepet betöltő utalószó az igenév után következik, a második és a harmadik esetben az ige előtt szerepel, a bal periférián. A hátsó fókusz egyben azt is jelenti, hogy az utalószó és a vonatkozó névmás egymás mellett szerepel; jelen esetben ennek különösebb következménye nincsen, ugyanis a kettő világosan elkülönül egymástól (például az utalószó tárgyragot kap).

Azonban az ilyen helyzetekben következhetett be az utalószó klitikummá válása, vagyis az, hogy az utalószó klitikumként a mögötte álló vonatkozó névmáshoz tapadt, létrehozva a mai *a-* előtagú vonatkozó névmásokat (vö. É. Kiss 2002: 243–244). A kliticizálódás, majd a kliticizálódással létrejött alakulat grammatikalizálódása – a *ki* vonatkozó névmás példáját véve – a következőképpen írható le (vö. Haader 2003: 507):

(55) az, ki → az ki → azki → akki → a'ki → aki

Az alábbi példák ezt a változási sort szemléltetik:

- (56) a. Es megharaguā kiral hiua o papit & mōda azoknac Hanēha megmondangatoc ènnèkem ki **az ki** megège è koltsegekèt (BécsiK 174)
- b. Azert & hog Illès igazat bèzellel **Az ki** felkolttètet igassağ fianac mondatic lenni (BécsiK 237)
- c. ez yelen valo elet hasonlatos az hayohoz mert **azky** az hayoban vasyon akar allyon akar yllyen akar fekwgyen akar yaryon de mynden koron touab megyen merret az hayo auagy zeeltewl auagy kedeg euezewtewl vyseltetyk (PéldK 82)

- d. El megyek meg halny myre zeressem en **azt azky** keserew vegezetewt yger kynek zerelme heyyaban valo myre zeretewm azt yn kab el megyek meghalny (PéldK 74)
- e. Felele ihesus ees monda neky Ha tudnak istennek ayandekath ees kychoda **akky** mongya nekod ag ennekom ynnom Ne talantan te kertel volna othole ees adoth volna nekod eleuen vyzeth (WinklK 148r)
- f. Az egyptombol walo ky zabadwlaseerth orwendewz az ystenben az profetha, es halath ad ystennek hogy ewketh az ew yo woltabol meg oltalmazza **akky** pedygh balwanban byzyk **azt** semywe tezy (AporK 86)
- g. es ime hog ez ket frater enne el mentec volna es az vton hogmendogelneneceg ielonte az codalatos latast **az akki** latta vala az confessornac es hog halla meg rettene (GuaryK 92)
- h. Mikoron iutoth volna meg indula mind a telies varos : monduanmidolog ez es kiczoda **a ki** yoh (WeszprK 8r)
- i. azert megteccik : hog az első embornek adamnak uetkerol senki egebeleget nem tehetne : hanem Cak **az : a ki** isten es embor uona (TihK 106r)
- j. Mert **aki** ezic, vrnac ezic , Es **aki** nem ezic , vrnac nem ezic (VitK 54)
- k. ualaki ualia az en parancolatimat : es megh tartia azokat : **az aki** engomet zereth (TihK 7v)

Mint a fenti adatok is mutatják, az ómagyar korban igen változatos képpel kell számolnunk, és az (55)-ben sematikusan bemutatott (fonológiai) változást természetesen nem úgy kell elképzelni, hogy az egyes szövegek egyértelműen elhelyezhetők egy ilyen lineáris sor mentén: az egyes változatok sokáig egymás mellett éltek, adott esetben egyébként egy szövegen belül is (vö. Sipos 1991: 398; G. Varga 1992: 524–525; Juhász 1992: 791; Haader 1995).

A valódi kérdés ilyenformán nem az, hogy az egyes formákat hogyan lehetne időben egymástól elkülöníteni, hanem hogy mely formák esetében valószínűsíthető, hogy grammatikalizációról van szó. A sor elején természetesen az olyan példák állnak, mint az (56a), ahol egyértelmű, hogy a mutató névmási elem (*az*) a főmondatbeli utalószó, vagyis ebben az esetben az *az ki* szekvencia egy utalószót és tőle egy elkülönülő vonatkozó névmást takar: *az, ki*, ld. fentebb. Az (56b) esetében azonban már korántsem ilyen egyértelmű a helyzet: az *az ki* ebben az esetben már lehet szintaktikailag kliticizálódott alakulat, sőt akár grammatikalizálódott vonatkozó névmás is, habár ez utóbbi feltevést a Bécsi kódex szövege egészében nem támasztja alá.

A kliticizálódásra utalhat az írásgyakorlatban az egybeírt formák megjelenése és elterjedése, ilyen az (56c)-ben az *azki*: ez még nem mutat fonológiai hasonulást, viszont, mint az (56d) mutatja, az *azki* mellett már megjelenhetett a főmondatban egy másik névmási utalószó is (*azt azki*), ami egyértelműen mutatja, hogy az *azki* ez utóbbi esetben biztosan nem pusztán kliticizálódás eredménye, hanem már grammatikalizálódott alakulat. Ebből természetesen önmagában még nem lehet visszakövetkeztetni az (56c) típusú példák mögött meghúzódó szerkezetre, azt viszont mindenképpen érdemes figyelembe venni, hogy a grammatikalizálódásnak nem előfeltétele a fonológiai változás (hasonulás).

A fonológiailag hasonult alak az *akki*, ahogy az (56e), (56f) és (56g) példák mutatják. Érdemes megemlíteni, hogy a főmondatbeli utalószó nem feltétlenül előzi meg a mellékmondatot (és így a vonatkozó névmást), ahogy azt az (56f) is mutatja, ahol a mellékmondat topikalizált; azonban az (56g) típusú esetek miatt nem lehet az ilyen szerkezeteket azzal magyarázni, hogy a főmondatbeli névmás a bázispozíciójában is kiejtődik, hiszen ugyanezt semmi nem indokolná az (56g) esetében, ahol nincs szó mozgatásról. Éppen ezért a főmondatban megjelenő *az* és az *akki* (vagy *azki*) alakulatban található *a*- elem nem azonos.

Az *aki* alak további fonológiai redukcióval jön létre, ennek példái az (56h)–(56k) alatt találhatók. Itt is elmondható, hogy a főmondatbeli névmási elemek látható jelenléte egyértelműen mutatja azokat az eseteket, amikor már grammatikalizálódott alakokkal kell számolnunk. Természetesen a kliticizálódás és grammatikalizáció nemcsak a *ki*, hanem a többi vonatkozó névmás esetében is lezajlott, illetve mindegyik kérdő névmás esetében analogikusan létrejöttek az *a*- előtagú vonatkozó névmási párok.

Illusztrációképpen az alábbi példasor tárgyasetben álló vonatkozó névmással mutatja a változási folyamat fontosabb állomásait (a pozicionális változatok feltüntetése nélkül):

- (57) a. & touabba vgmond vr Annapon egbè güitöm a santalot ('sántát') & **azt kit** èl uèttèm vala felzedem•& mellèt getrettèm vala megvigasztalom (BécsiK 252)
- b. merth orometh nem monthatya: Ha halhatna sokzor halna. **az kyth** kywan csak foghathnaa. (CzechK 52)
- c. Ezonkeppen az ragalmazó embõrnek zaiaban az atkozot ragalmazás merõg kiuel eözõrsmind három embõrt mar meg eéget vnonmagat mast az halgatot harmadicat azt **akkit** ragalmaz (GuaryK 22)
- d. Az comonicalasnac kegeg gakorlasarol , semi nemo tanaçot nem merec adni egebet, Hanemçac **akit** zent agoston doctor ad (VitK 43)

A fentebb elmondottakon túlmenően ebben az esetben egyértelmű, hogy míg az (57a) példában egy utalószó és egy vonatkozó névmás kombinációjáról van szó (hiszen a tárgyrag mindkét szón jelölt), addig az (57b)–(57d) példákban már (morfológiailag összetett) vonatkozó névmásokról beszélhetünk.

Az alábbi példák a *mi* változásait mutatják (a teljesség igénye nélkül):

- (58) a. O io iesus esmerd meg **az mi** tied enbennem es **az mi** idegen el keń níed en rolam (PeerK 101r)
- b. ha e vilagbol voltatok volna vilag **azmi** ovejje zeretneie (DöbrK 207v)
- c. Mert nemicort megha artana es: hizi hog haznalion **ammi** edeskettet (BirkK 2a)
- d. es mendenekben **ami** az te zent akarotodnak kellemetes az felseges ur istennek kegielmesseges akaratia engedelmes (PeerK 108r)

A szintaxis szempontjából ugyanakkor különösebb strukturális változással nem kell számolni: valójában arról van szó, hogy az *a*- előtagú vonatkozó névmások grammatikalizálódásával ismét lehetőség nyílt arra, hogy a főmondatbeli utalószó olyan D fej legyen, amely nem klitikumként viselkedik. Vagyis az ómagyar kor eleji struktúra lényegében azonos a (51)-es reprezentációval, a különbség csak a vonatkozó névmás alakjában van (*aki* helyett *ki*); az ómagyar kor során a főmondatbeli DP feje klitikumként is tudott viselkedni, és a vonatkozó névmás alakjában többféle változatot is számon kell tartanunk.

3.4. Alárendelő kötőszók és vonatkozó névmások kombinációi

A fejezet utolsó részében a vonatkozó mellékmondatokban megjelenő kombinációk azon típusával foglalkozunk, amikor egy, a felső C fejből található mondatbevezető kombinálódik egy – az alsó CP specifikálójába mozgó – operátorral. Elsőként a *hogy* és a *ha* kötőszót tartalmazó kombinációkat mutatjuk be, majd rátérünk a hasonló szerkezetekben megjelenő – újabb – operátorokra.

3.4.1. A *hogy* és a *ha* kombinációi

Az ómagyarban és a középmagyarban a vonatkozó mellékmondatokat gyakran a *hogy/ha* + vonatkozó névmás szekvencia vezette be (vö. Galambos 1907: 14–18; ld. még Haader 1995; Dömötör 1995). Tekintsük a következő példákat:

- (59) a. olyaat tezők raytad **hog kytol** felz (SándK 14v)
b. ky tegod zereth. az nem epedh: **ha ky** keserg akkor wygad (CzechK 51)

Mint azt az (59a) is mutatja, a *hogy* esetében elképzelhető volt egy következményes jelentésárnyalat megjelenése is, azonban tipikusan sem a *hogy*, sem a *ha* nem ad hozzá semmit a szerkezet jelentéséhez, és pusztá vonatkoztatásról beszélhetünk. Érdeemes megnézni a párhuzamos fordításokat is:

- (60) a. Bizon' bizō mōdom tūnēctec **ha mit** keēndetec ēn at'amtol ēn nēuembē / agga tūnēctec (MünchK 103ra)
b. Byzon byzon mondom tynektek: **ha myn** kerendytek en atyamat en newembe, aggya tynektek (JordK 685)
c. Bizony, bizony mondom nektek: **ha mit** kérendetek az Atyától az én nevemben, megadja nektek. (Káldi, Jn 16,23)
d. Bizony, bizony mondom nektek: **Amit** csak kértek az Atyától az én nevemben, megadja nektek. (Neovulgata, Jn 16,23)

A fenti példák világosan mutatják egyrészt azt, hogy a *ha* + vonatkozó névmás kombinációk sajátos jelentésárnyalat nélküli vonatkozó mellékmondatokban is szerepelhettek, másrészt azt, hogy az ilyen kombinációk mind az ómagyarban, mind a középmagyarban lehetségesek voltak, míg a mai magyarban már nem (megjegyzendő, hogy a legutóbbi esetében a *csak* miatt a tagmondatnak van megengedő értelme is). Hasonló szerkesztés egyébként a latinban is megfigyelhető (pl. *si quid* 'ha mi'), a következőkben éppen ezért a magyar szerkezet elterjedtségét és a latinhoz való viszonyát részletesebben is megvizsgáljuk.

A magyarban a kérdéses kombinációk egyébként meglehetősen produktívak voltak; ezt megerősíti az a vizsgálat, amit a négy, fentebb is idézett bibliafordítás szövegén végeztünk. Az alábbi táblázat a *hogy/ha* + vonatkozó névmás kombinációknak a négy evangéliumban való előfordulásait mutatják:

8. táblázat

A kötőszók és vonatkozó névmási operátorok kombinációi

	Müncheneri kódex (1466)	Jordánszky-kódex (1516–1519)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgatafordítás (1997)
<i>hogy</i> + Op.	1	2	–	–
<i>ha</i> + Op.	14	20	8	–

A *hogy* kombinációira kevés példa akad, de ezek már az ómagyarban megjelennek. Lényegesebb azonban, hogy a *ha* + operátor kombinációk nagy számban megtalálhatók az ómagyar szövegekben, és ez a szám csökken a középmagyar fordítás esetében, a mai magyarban pedig egyáltalán nincsen példa ezekre a kombinációkra, ami megjósolható, hiszen a mai magyarban maguk a kombinációk nincsenek már meg.

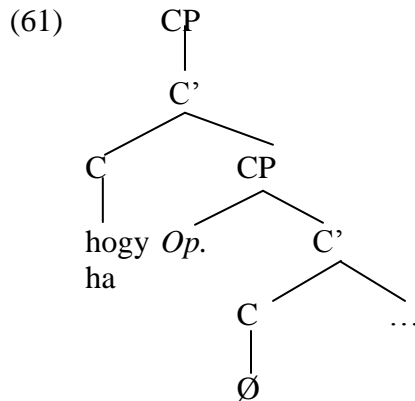
A *ha* + operátor kombinációk viszonylag magas száma az ómagyar szövegekben, különösen a Káldi-fordításban található 8 előfordulással összevetve, annyiban váratlan, hogy részben ellentmond annak a szakirodalomban hagyományosnak mondható elképzelésnek, miszerint a *hogy* és a *ha* és egy operátor kombinációja által bevezetett vonatkozó mellékmondatok ugyan lehetségesek voltak az ómagyarban, de valójában tipikussá és elterjedtté a középmagyar korban váltak (erről ld. Galambos 1907: 14–18; Haader 1995; Dömötör 1995).

Természetesen a legkevésbé sem szeretnénk azt állítani, hogy a kérdéses kombinációknak a választotta szövegekben való gyakorisága egy az egyben tükrözné az ómagyarban vagy a középmagyarban általában való gyakoriságukat. Másképpen fogalmazva, a *ha* + operátor kombinációknak az általunk használt középmagyar szövegben való gyakoriságából (tudniillik hogy az alacsonyabb annál, mint amit a két ómagyar szövegben látunk) nem következik az, hogy ez a fajta kombináció kevésbé lett volna jellemző a középmagyarban, mint az ómagyarban. Azonban nyilvánvaló, hogy ezeknek a kombinációknak az ómagyarban való előfordulása a legkevésbé sem elhanyagolható.

Azt is fontos szem előtt tartani, hogy fordításokról van szó, ez pedig mindjárt felveti annak a kérdését is, hogy az eredeti – latin – szöveg mennyiben befolyásolhatta a kérdéses magyar kombinációk megjelenését. Ami a Müncheneri kódexet illeti, elmondható, hogy az összes *ha* + operátor kombináció egy latin *si* 'ha' + operátor kombinációnak felel meg. A Jordánszky-kódexben 6 további *ha* + operátor előfordulást találunk (a többi 14 előfordulás szöveghelye azonos a Müncheneri kódexben találtakkal), ezek azonban a latinban egyetlen operátornak (nem pedig egy C fej és egy operátor együttesének) felelnek meg. Ez világosan

mutatja, hogy a kérdéses szerkezet valójában nagyon is produktív volt, és már az ómagyarban sem tekinthető pusztán a latin visszatükrözésének.

A kombinációk szerkezetét az alábbi ábra mutatja:

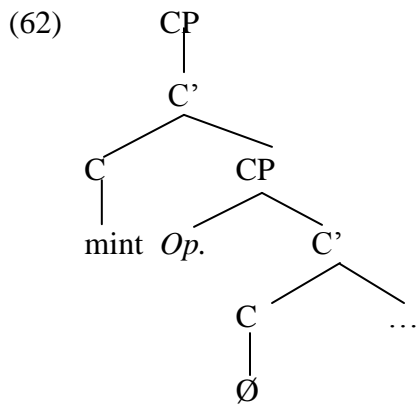

Mint látható, a szerkezet csak annyiban tér el a pusztán vonatkozó névmást (tehát nem C fej + vonatkozó névmást) tartalmazó vonatkozó mellékmondatoktól, hogy a felső C fejben megjelenik egy fonológiai tartalommal rendelkező mondatbevezető. Másrészt ez a szerkezet megegyezik azzal a konfigurációval is, amikor egy felső C fej (a *ha* és a *hogy*) egy még operátorstátusú későbbi mondatbevezetővel (*mint* és *mert*) kombinálódik. A *ha/hogy* + vonatkozó névmás kombinációk megjelenése így teljes mértékben beilleszkedik az eddig vázolt diakrón rendszerbe.

3.4.2. A *mint* kombinációi

Végezetül rátérünk egy olyan kombinációra, amely a hasonlító szerkezetekben jelenik meg, és amelynek előfeltétele az volt, hogy a *mint* a felső C fejben grammatikalizálódjon. Ekkor ugyanis a *mint* – akár csak a *hogy* és a *ha* – után megjelenhet egy operátor az alsó CP specifikálójában. Ezek az operátorok vonatkozóak, ugyanakkor emellett komparatívak is (akár csak korábban maga a *mint*); mivel több ilyen operátor is van, a kombinációk is sokfélék – ilyen például a *mint amilyen*, a *mint ahány* vagy a *mint ahogy*.

A kombinációk szerkezete a következőképpen ábrázolható:

Mint látható, a *mint* a felső C fejből generálódik; az operátor pedig az alsó CP specifikálójába mozog. Ez az elrendezés megegyezik a *hogy* és a *ha* kötőszók vonatkozó névmásokkal való kombinációinak szerkezetével, valamint azzal a korábbi felállással, amikor a felső C fejek (a *ha* és a *hogy*) egy még operátorstátusú későbbi mondatbevezetővel (*mint* és *mert*) kombinálódtak. Valójában természetesen a hasonlító mellékmondat mindig tartalmaz operátort (komparatív operátor), ez azonban lehet fonológiailag üres is (vö. Chomsky 1977; Kennedy–Merchant 2000).

Érdemes még megemlíteni, hogy a *mint* a hasonlító jelentésárnyalat kifejezésére bekerülhet még egyéb vonatkozó mellékmondatokba is; ezekben az esetekben nem kötelezően, de gyakran *ugyan-* előtagú a főmondatbeli vonatkozó névmás, pl. *(ugyan)az... mint ami*, *(ugyan)akkor... mint amikor*. Ezeknek a kombinációknak a szerkezete megegyezik az (62)-es szerkezettel.

4. Összefoglalás

A jelen fejezet célja az volt, hogy áttekintse a beágyazott mellékmondatok szerkezetében megfigyelhető szintaktikai változásokat, különös tekintettel a mellékmondati bal periferián található kötőszók és operátorok viszonyrendszerére. Mint láttuk, a magyar nyelv történetében négy alárendelő kötőszót kell kiemelni, ezek a *hogy*, a *ha*, a *mint* és a *mert*. Mind a négy esetben analóg grammatikalizációs folyamatokkal kell számolni: egyrészt operátorokból C (mondatbevezető) kategóriájú fejjé értelmeződtek át, majd alsó C fejből felső – azaz a tagmondat illokúciós erejéért felelős – C fejjé.

Emellett azt is bemutattuk, hogy mivel az egyes kötőszók esetében az említett grammatikalizációs folyamatok nem egy időben zajlottak le, előfordulhatott az, hogy egy bal periferián egyszerre két kötőszó is megjelent, mégpedig megjósolható sorrendben. Ezek a

kombinációk a mai magyarra szükségszerűen kivesztek a nyelvből, mivel mára mindegyik kötőszó a felső C fejben generálódik. Ugyanakkor az olyan kombinációk, amelyek az alsó C fejnek a felső C fej mellé való felmozgásából jöttek létre, teljes mértékben grammatikalizálódtak, és így a mai nyelvben is megtalálhatók. Hasonló különbség figyelhető meg a többszörös kombinációk esetében is.

Végül röviden áttekintettük a vonatkozó mellékmondatok történetét, és rámutattunk arra, hogy ezekben az operátorok nem értelmeződtek át C fejjé; ellenben a főmondatbeli névmási elem kliticizálódásával az eredeti névmások fonológiai alakja megváltozott, és végleg elkülönült a kérdő névmási párjuktól.